

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

XASHIMOVA S.N.

**KONCHILIK SANOATI
IQTISODIYOTI**

MONOGRAFIYA

**Toshkent
“Ma’rifat”
2024**

UO‘K: 338.5:622
KBK: 65.325.1+33
X 33

Xashimova S.N. Konchilik sanoati iqtisodiyoti. Monografiya.
–T.: “Ma’rifat”, 2024. 144 bet.

Monografiyada tog‘-kon sanoati korxonalarining iqtisodiy faoliyatidagi masalalar majmui ko‘rib chiqilgan: mamlakatning mineral-xomashyo salohiyati, uni iqtisodiy baholash usullari, tog‘-kon sanoati korxonalarining ishlab chiqarish salohiyati, ishlab chiqarish resurslari, kadrlari, mehnat unumdorligi, tannarx, foyda kabi iqtisodiy ko‘rsatkichlarning hisoblash usullari va o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan.

Monografiya konchilik sohasidagi iqtisodchilar, doktorantlar, magistrlar uchun mo‘ljallangan.

UO‘K: 338.5:622
KBK: 65.325.1+33
X 33

Taqrizchilar:

G.A.Hamdanova – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

A.Q.Isxakov – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Ushbu monografiya Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika Universiteti Kengashining 2024-yil 14-martdagi 7-sonli qarori bilan nasr etish uchun tavsiya qilingan.

ISBN: 978-9910-765-60-5
© “Ma’rifat” nashriyoti, Toshkent, 2024 y.

KIRISH

Ko'pgina resurslarga boy rivojlanayotgan mamlakatlar o'z resurslarini eksport qilishning tez kengayishi va xomashyo narxlarining o'sishi tufayli o'n yildan ortiq vaqt davomida kuchli iqtisodiy o'sishni boshdan kechirdilar. Konchilikning iqtisodiyotga ta'siri infratuzilmaning parallel rivojlanishi va tovarlar va xizmatlarni milliy ta'minot kanallari orqali boshqa tarmoqlar bilan mustahkam aloqalar bilan sezilarli darajada oshdi. Bu jarayonda davlat va xususiy biznes hamkorligi alohida ahamiyat kasb etdi.

Tog'-kon sanoati butun dunyo bo'ylab 6 mingga yaqin kompaniya va 2,5 million ishchini o'z ichiga olgan iqtisodiyotning keng qamrovli tarmofi hisoblanib, 15-25 million kishini ish bilan ta'minlaydi. Sanoat ko'plab subyektlar, shu jumladan davlat (tartibga soluvchi sifatida tog'-kon sanoati korxonalariga iqtisodiyotga o'z hissasini maksimal darajada oshirishda asosiy rol o'ynaydi), investorlar, pudratchilar va yetkazib beruvchilar, xizmat ko'rsatish kompaniyalari, jamoalar, kasaba uyushmalari, tadqiqot tashkilotlari va iste'molchilar kabi subyektlarni o'z ichiga oladi.

Hozirgi vaqtda aholining o'sishi, urbanizatsiya, ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish, hatto yashil va past uglerodli iqtisodiyotga bo'lgan talab kabi omillar minerallar va metallarga bo'lgan talabni kuchaytirmoqda.

Milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida O'zbekiston Respublikasida samarali amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning hamda bozor iqtisodiyoti qonunlarining tub mohiyatini bilish har bir tadbirkor va ishbilarmon uchun muhim hisoblanadi.

Raqobatli bozor sharoitida iqtisodiy qonunlarning talablari va amal qilish xususiyatlari bilan hisoblashmay turib samarali xo'jalik faoliyatini amalga oshirib bo'lmaydi.

Bozor munosabatlari iqtisodiy qonunlar va raqobat sharoitida samarali xo'jalik faoliyatini yuritish asoslari qator iqtisodiy fanlar o'rganiladi.

“Konchilik sanoati iqtisodiyoti” iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida konchilik sanoati korxonalarining faoliyatini zamonaviy iqtisodiy mexanizmini ta'minlash va samarali faoliyatini amalga oshirish masalalarini o'rganadi.

“Konchilik sanoati iqtisodiyoti” konchilik ishlab chiqarish asoslarini va uning o‘ziga xos xususiyatlarini bilishga asoslanadi

Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan taraqqiy ettirish va shu asosda jamiyat a’zolarining moddiy va ma’naviy farovonligini ta’minlashda milliy iqtisodiyotning ustuvor tarmog‘i bo‘lgan konchilik sanoati mavqei jihatidan alohida o‘rin egallaydi. Ana shu o‘ta muhim tarmoq iqtisodiy asoslarini ham nazariy, ham amaliy mohiyati va ahamiyatini tushunadigan, bu boradagi barcha yangiliklar va tashkiliy o‘zgarishlarni his eta oladigan mutaxassislarni tayyorlashda “Konchilik sanoati iqtisodiyoti” alohida ahamiyat kasb etadi.

Konchilik sanoati ayrim sohalari mahsulotlarining tannarxini mustaqil tahlil qilish, tannarxni pasaytirish yo‘llarini aniqlashni o‘rganish ham bu fanga tegishlidir.

I-BOB. KORXONALARNING TA'RIFI VA TURLARI

1.1. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi

Sanoat - milliy iqtisodiyotning eng muhim tarmog'i bo'lib, jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanish darajasiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Sanoatning tarmoq strukturasi - sanoat tarkibiga kiruvchi turli tarmoqlar va ishlab chiqarish turlarining tarkibi va ulush nisbati, shuningdek, ushbu ulushlarning o'zgarish dinamikasi bo'lib hisoblanadi.

Sanoat - bu mahsulotlarning umumiy maqsadi, foydalaniladigan xom ashyo, texnologik jarayon va xodimlarning kasbiy tarkibi bilan tavsiflangan korxonalar yig'indisidir.

Agar biz butun tarixiy davr uchun ijtimoiy ishlab chiqarishni ko'rib chiqadigan bo'lsak, unda ijtimoiy ishlab chiqarish rivojlanishining quyidagi bosqichlarida mehnat taqsimotining uch turini ajratish mumkin:

Mehnat taqsimotining birinchi bosqichi - iqtisodiyotning yirik tarmoqlari: qishloq xo'jaligi, sanoat va boshqalarning shakllanishi.

Mehnat taqsimotining ikkinchi bosqichida iqtisodiyotning yirik tarmoqlaridan ixtisoslashgan tarmoqlar shakllandi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, ushbu tarmoqlarning ixtisoslashuv darajasi ancha o'zboshimchalik bilan ajralib turadi, bu esa, o'z navbatida, ularni turli xil sanoat majmualariga guruhlash imkonini beradi.

Mehnat taqsimotining uchinchi bosqichi individual korxona darajasida sodir bo'ladi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti, yangi mahsulotlarning yaratilishi, ishlab chiqarish texnologiyalari va korxonalarning moddiy-texnik bazasining rivojlanishi ta'siri ostida yangi sanoat va tarmoqlarining paydo bo'lishi uchun keyingi shart-sharoitlar paydo bo'ladi.

Sanoat tashkiliy holatidan qat'iy nazar, bir hil korxonalar majmui sifatida ishlaydi. Shu bilan birga, tegishli darajadagi tashkil etish, zamonaviy va malakali boshqaruv tuzilmasi, korxonalar o'rtasidagi yaxshi yo'lga qo'yilgan va mustahkam ishlab chiqarish va iqtisodiy aloqalar sanoatni ishlab chiqarishni rivojlantirish, uning samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish va moliyaviy ko'rsatkichlarni yaxshilash va raqobatbardoshlikni mustahkamlash uchun qulay shart-sharoitlarni ta'minlaydi.

Og‘ir sanoat — ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaradigan sanoat tarmoqlari guruhi.

Og‘ir sanoat undirma sanoat tarmoqlarining barchasini va ishlov beruvchi sanoatning bir qismini o‘z ichiga oladi. Unga elektroenergetika, yoqilg‘i sanoati, qora va rangli metallurgiya, mashinasozlik va metallni qayta ishlash, kimyo, neft kimyosi, yog‘ochsozlik, qog‘oz-sellyuloza, qurilish materiallari sanoati va boshqa kiradi. Og‘ir sanoat mamlakatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini rivojlantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi, xalq xo‘jaligini kengaytirilgan ishlab chiqarish, texnika bilan qurollantirish, mamlakat mudofaa qudratini yuksaltirish, xalq farovonligini o‘stirishning negizi hisoblanadi.

Og‘ir sanoat - bu asosan ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaradigan tarmoqlar guruhidir. Og‘ir sanoat qazib oluvchi sanoatni deyarli barcha shaharlarini va qayta ishlovchi sanoatning bir qismini o‘z ichiga oladi.

Og‘ir sanoatda uskunalar, yirik mashinalar, yirik binolar va ulkan infratuzilma yoki murakkab yoki ko‘p sonli jarayonlar kabi bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ushbu omillar tufayli og‘ir sanoat engil sanoatga qaraganda ko‘proq kapital sig‘imini talab qiladi, shuningdek, investitsiyalar va bandlikka ta‘sir ko‘rsatadi.

Sanoat quyidagi tarmoqlarfa bo‘linadi:

Qazib oluvchi sanoat - kon sanoati va qayta ishlovchi sanoatga bo‘linadi.

Qazib olish sanoati nafaqat tog‘-kon sanoati, balki yog‘och kesish sanoatini ham o‘z ichiga olgan sanoat va kichiq tarmoqlarning butun majmuasi. Shuningdek, u dengizda baliq ovlash, suv ta‘minoti, ovchilik va baliq ovlash obyektlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu sanoatning umumiy mahsulotining taxminan 3/4 qismi uning asosiy kichiq tarmog‘i - tog‘-kon sanoatiga to‘g‘ri keladi. O‘z navbatida, tog‘-kon sanoati tarkibida mahsulotning 3/5 qismi (qiymati bo‘yicha) neft va gaz sanoati, qolgan qismi esa taxminan teng ulushda ko‘mir va ruda qazib olish bilan ta‘minlanadi.

Qayta ishlovchi sanoat metallurgiya, mashinasozlik, yengil sanoat, oziq-ovqat sanoati va boshqa sohalarga bo‘linadi. Ishlab chiqarish

sohasida, ayniqsa, mashinasozlik sohasida, tadbirkorlik faoliyati korxona miqyosida amalga oshiriladi.

Sanoat, industriya - xalq xo'jaligining jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlari taraqqiyoti darajasiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan yetakchi tarmog'i. Sanoatning o'zi uchun hamda xalq xo'jaligining boshqa sohalari uchun mehnat qurollari va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish, shuningdek, xomashyo, yoqilg'i qazib olish, energiya ishlab chiqarish, yog'och tayyorlash, sanoatda yoki qishloq xo'jaligida olingan mahsulotlarga ishlov berish va ularni qayta ishlash bilan band korxonalar (fabrikalar, zavodlar, elektrstansiyalar, shaxtalar, konlar va boshqalar) majmui. Sanoat kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning asosini tashkil etadi va industrial o'sishni ta'minlaydi. Sanoat yiriklashtirilgan 8 tarmoqqa bo'linadi.

Sanoat korxonalari mahsulot ishlab chiqarish uchun moddiy, mehnat, moliya va axborot resurslaridan foydalanadi. Agar korxona iste'molchilar talabiga binoan mahsulot ishlab chiqarsa, ularga xizmat qilsa, unda bu korxona ijtimoiy talablarni qondiradi va daromad oladi. Korxona soliq va majburiy to'lovlarni to'lagandan keyin daromaddan qilgan mablag'dan mustaqil foydalanadi.

Korxonani muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatish uchun qonunchilik ta'minoti zarur bo'lib, u iqtisodiy rivojlanish darajasiga muvofiq bo'lishi kerak. Korxonaning hayotiy siklining ko'p bosqichlari va ish faoliyati normativ-huquqiy aktlar bilan tartibga solinadi.

Korxonaning ish faoliyati O'zbekiston Respublikasining "Mehnat kodeksi", "Soliq kodeksi" va boshqa qonuniy asoslar bilan tartibga solinadi.

Barcha normativ-huquqiy aktlar korxona faoliyatining quyidagi tomonlarini tartibga soladi.

1. Ro'yxatdan o'tkazish, korxonani qayta tashkillashtirish va likvidatsiya qilish;
2. Jamoaning korxona bilan munosabati;
3. O'z-o'zini boshqarish va mahalliy davlat hokimiyat organlari bilan munosabatlarini muvofiqlashtirish;
4. Korxonaning bank, boshqa kredit tashkilotlari va sug'urta tashkilotlari bilan munosabatlarini muvofiqlashtirish;

5. Korxonaning xo‘jalik yurutuvchi subyektlar iste’molchilar, xomashyo etkazuvchilar, ta’minotchilar, qurilish-montaj, transport, tashqi savdo tashkilotlari va hokazolar bilan munosabatlarini muvofiqlashtirish.

Barcha tashkilotlar (muassasalar), yuridik shaxslardan iborat ish faoliyatida asosiy maqsadiga bog‘liq bo‘lgan holda: tijorat va notijorat tashkilotlarga ajratiladi. Notijorat tashkilotlarining asosiy maqsadi foydadaromad olish emas. Bunday muassasalar iste’mol kooperativlari va muassasalar, jamoat tashkilotlari, fondlar, notijorat sheriklik va hokazolar hisoblanadi.

Sanoat korxonalari ko‘pincha tijorat tashkiloti hisoblanadi. Barcha tijorat tashkilotlari o‘zining ish faoliyatini muayyan tashkiliy-huquqiy chegarada olib boradi.

Statistika agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda joriy yilning 1-oktabr holatiga sanoat sohasida ro‘yxatdan o‘tgan korxonalar soni 109 527 tani tashkil etgan. Bu ko‘rsatkich 2022-yilning mos davri bilan solishtirilganda 5,7 %ga oshgan. So‘nggi yillarning mos davrida ushbu sohada ro‘yxatdan o‘tgan korxonalarning dinamikasi quyidagicha: 2019-yilda – 71 670 ta; 2020-yilda – 85 278 ta; 2021-yilda – 99 034 ta; 2022-yilda – 103 575 ta; 2023-yilda – 109 527 ta.

O‘zbekistonda 2023-yilning 1-dekabr holatiga jami 71 110 ta sanoat korxonalari faoliyat ko‘rsatmoqda. (1-jadval).¹

1-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, hududlar kesimida faoliyat ko‘rsatayotgan sanoat korxonalari soni eng ko‘p Toshkent shahrida qayd etilgan – 11 864 ta.

O‘z navbatida, eng kam sanoat korxonalari Sirdaryo viloyatida joylashgan – 1583 ta.

¹ <https://m.kun.uz/uz/news/2024/01/05/ozbekistonda-eng-kop-va-eng-kam-sanoat-korxonalari-joylashgan-hudud-malum-qilindi>

1-jadval

Hududlar kesimida faoliyat ko'rsatayotgan sanoat korxonalari soni

№	Hududlar	Faoliyat ko'rsatayotgan sanoat korxonalari
1.	Farg'ona viloyati	8057
2.	Toshkent viloyatida	7398
3.	Samarqand viloyati	6321
4.	Andijon viloyati	5614
5.	Namangan viloyati	5057
6.	Buxoro viloyati	4261
7.	Xorazm viloyati	4177
8.	Qashqadaryo viloyati	3990
9.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	3677
10.	Surxondaryo viloyati	3248
11.	Navoiy viloyati	3192
12.	Sirdaryo viloyati	1 583
13.	Jizzax viloyati	2 671
14.	Toshkent shahri	11 864
	Ja'mi	71 110

Bozor munosabatlari sharoitida tijorat tashkilotlarining quyidagi shakllari mavjud:

- unitar korxonalar (davlat);
- xo'jalik shirkatlari;
- xo'jalik jamiyatlari;
- ishlab chiqarish kooperativlari.

Unitar korxonalar – bu tijorat tashkiloti bo'lib, unga mulkka egalik huquqi berilmagan. Unitar korxonalarning ish faoliyati “Davlat unitar korxonalari to'grisidagi Qonun”ga binoan boshqariladi. Unitar korxonalari nomiga mulk egasining nomi kiritilishi kerak.

Davlat aktivlarini boshqarish agentligi davlat ishtirokidagi korxonalarning moliyaviy hisobotlar tahlilini e'lon qildi.

Qayd etilishicha, davlat ishtirokidagi korxonalar soni 2023-yil 1-yanvar holatiga 2340 tani tashkil etib, shundan 224 tasi aksiyadorlik

jamiyatlari, 1219 tasi mas'uliyati cheklangan jamiyat va 897 tasi davlat unitar korxonalari hisoblanadi.

Unitar korxona mulki boshqaruvi operativ boshqaruv huquqiga yoki xo'jalik yuritish huquqiga asosan amalga oshiriladi. Xo'jalik yuritish huquqiga ega bo'lgan unitar korxonalarning operativ boshqarish huquqiga asoslangan unitar korxonadan farqi qabul qilgan huquqlarning hajmi bilan davlatga qarashli unitar tashkilotlar (masalan, davlatga qarashli mudofaa zavodlari) faqat O'zbekiston Respublikasining hukumati qaroriga asosan ish faoliyati olib boradi. Xo'jalik yurituvchi unitar korxonalarga nisbatan bunday korxonalar mulkdor tomonidan qat'iy nazorat ostida bo'ladi.

Sanoat korxonalarida davlat siyosati quyidagi maqsadlarga erishishga qaratilgan:

davlat mulkini samarali boshqarishda mablag' daromadini oshirish;
iqtisodiy yuksalish uchun mustahkam zamin ta'minlash maqsadida
(makro va mikrodarajadagi tenglik nuqtayi nazaridan) mulk tizimini optimallashtirish;

iqtisodiyotning real sektoriga investitsiyalarni samarali jalb qilish.

1.2. Konchilik korxonalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari

Konchilik sanoatida foydali qazilmalar qazish, xomashyoni qayta ishlash (boyitish), mashina, uskuna va inshootlarni ta'mirlash bilan shug'ullanuvchi tashkilot hamda jamoalar korxona hisoblanadi. Ularga shaxtalar, rudniklar, karyer(razrez)lar, boyitish fabrikalari, mexanika ta'mirlash zavodlari, ta'mirlash ustaxonalari va boshqalar kiradi. Konchilik sanoatida yuqorida keltirilgan korxonalarning har biri mustaqil boshqarish tizimiga ega bo'lishi yoki birlashmalar, kombinatlar, konsernlar, assotsiatsiyalar, aksionerlik jamiyatlari tarkibiga kirishi mumkin. Konchilik korxonasi mustaqil balansga, bankda hisob raqamiga ega bo'ladi va faoliyatini tahlil qilish uchun hisobot olib boradi. Agarda birlashma tarkibiga kirsa, uning huquq va majburiyatlari birlashmada amal qilayotgan xo'jalik yuritish mexanizmi qoidalari bilan belgilanadi.

Konchilik korxonalari quyidagi o'ziga xos xususiyatlari bilan qayta ishlash korxonalaridan ajralib turadi:

aksariyat konchilik korxonalari kam aholi yashaydigan, tabiiy sharoitlari og'ir, ta'minotchi va iste'molchilardan uzoq hududlarda joylashgan bo'ladi;

korxonalarning ishlash muddatlari nisbatan qisqa (30-60 yil) bo'ladi va ishlab chiqarish vositalarining muddati ham qisqa bo'lib, ularni muttasil ravishda qayta tiklash talab etiladi;

murakkab ishlab chiqarish sharoitlarida bir vaqtning o'zida turli ishlar majmuini olib boriladi: qazilmalarni qazish, kon ochish, kontayyorlov laximlarini o'tish, qurilish-montaj, ta'mirlash va boshqa ishlar amalga oshiriladi;

ish joyining to'xtovsiz surilishi natijasida ishlab chiqarish sharoitlari tez-tez o'zgarib turadi;

foydali qazilma zaxiralarining ayta tiklanmasligi va kon laximlari hamda kavjoylarni sun'iy ravishda shamollatish va yoritib turish zarurati;

ishlab chiqarish jarayonlarini bajarish nisbatan xavfli bo'lib, xavfsilik texnikasi qoidalariga to'la rioya qilish.

Konchilik sanoatida ham yirik davlat korxonalari tarkibida yoki mustaqil ravishda kichiq, qo'shma, aksionerlik korxonalari, kooperativlar barpo etilib, ularning soni tobora ko'paymoqda.

Konchilik korxonasi konlarni izlab topish, qazib chiqarish va boyitish ishlarini bajaradi. Foydali qazilmalarni qazib olib, dastlabki boyitish ishlarini bajaruvchi korxonalar qazib chiqaruvchi korxonalar deyiladi. Qazib chiqaruvchi korxonalarga shaxta, rudnik, karyer (razrez) kabi korxonalar kiradi.

Shaxta – foydali qazilmalarni (asosan ko'mirni) yer osti usulida qazib chiqaruvchi konchilik korxonasi.

Rudnik – asosan, metall rudalari, kon-kimyoviy xomashyo va qurilish materiallarini yer osti usulida qazib chiqaruvchi konchilik korxonasi.

Razrez – ko'mir qazuvchi karyer.

Priysk – qimmatbaho metallarga ega bo'lgan sochma konlarni qazib chiqaruvchi konchilik korxonasi.

Promisel – suyuq va gazsimon foydali qazilmalarni qazib chiqaruvchi konchilik korxonasi (neft promisli).

Konni ochish, qazishga tayyorlash va bevosita foydali qazilmani qazib olish bilan bog'liq barcha ishlar majmui konni qazib chiqarish deyiladi.

Bu ishlar kon qazib chiqarishning bo'g'inlari hisoblanadi. Masalan, dastlab konni ochish, so'ng uning bir qismini qazishga tayyorlash va bevosita foydali qazilmani qazib olish ishlari birin-ketin bajariladi.

Kon-metallurgiya tarmog'ining yirik korxonalari — “Navoiy kon-metallurgiya kombinati” DK, “Olmaliq kon-metallurgiya kombinati” AJ va “O'zbekiston metallurgiya kombinati” AJda strategik turdagi mahsulotlar, jumladan oltin, kumush, mis, rux va po'lat prokati kabi mahsulotlar, shuningdek 20 dan ortiq turdagi boshqa sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda.

“O'zbekiston metallurgiya kombinati ” AJ O'rta Osiyoda qora metallurgiyaning yetakchi korxonasi hisoblanadi.

O'zbekistonning qora metall mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoji “O'zmetkombinat” aksiyadorlik jamiyatida qora metall parchalari va metallar chiqindisini qayta ishlashdan olinadigan prokat hisobiga va qolgan ehtiyoji import hisobiga qondiriladi.

Qora metallar sanoati ishlab chiqarish, transport, qurilish, aloqa, savdo va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari rivojlanishining moddiy-ashyoviy bazasini tashkil etadi.

Elektrda po'lat ishlab chiqarish. Yiliga 650 ming tonna ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan yoyli po'lat eritish pechida amalga oshiriladi. Po'lat quyish yoysimon shakldagi qoliplarga uzluksiz quyish mashinalari vositasida bajariladi. Qoliplar kesimi odatda 320x250 mm bo'ladi.

Marten sexi. Yiliga 87ming tonna po'lat ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan bitta marten pechidan iborat. (1995-yildan buyon)

Po'lat ishlab chiqarish po'latni tik holda quyish qurilmasida amalga oshiriladi. Qoliplar kesimi 200x200 mm.

Taraqqiyotning istiqbolli yo'nalishlari:

Elektrda po'lat eritish sexida po'lat quyishda qoliplar kesimini 200x200 mmga o'tkazish bilan uzluksiz po'lat quyish mashinasini rekonstruksiya qilish.

Elektrda po‘lat eritish sexida po‘latga kompleks ishlov berish agregati rekonstruksiyasi.

Elektrda po‘lat eritish sexida vacuum yo‘li bilan po‘latga pechdan tashqarida ishlov berish texnologiyasini joriy etish.

N2 navli prokat sexining “300-2 stanida” katanka ishlab chiqarish uchun sim bloki qurilishi.

Po‘lat simlar ishlab chiqarish sexida yuqori sifatli sim va metiz mahsulotlarni ishlab chiqarish sexi qurilishi.

Eksportga yo‘naltirilgan istiqbolli mahsulotlar turi. Issiq holatda tayyorlangan doiraviy po‘lat prokati, issiq holatda tayyorlangan teng burchakli po‘latlar, shveller, po‘lat armatura, lenta o‘rami, mis va uning qotishmalaridan folga va tasmalar, sirlangan po‘lat idishlar.

“Toshkent metallurgiya” zavodi

2017-yil aprel oyida O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi va xorijiy investor ishtirokida “Toshkent metallurgiya zavodi qurilishi” investitsiya loyihasini amalga oshirish maqsadida “Toshkent metallurgiya zavodi” MChJ QK tashkil etildi. Bu zavod O‘zbekistondagi eng yirik va zamonaviy sanoat korxonalaridan biriga aylandi.

Zavod qurilishidan ko‘zlangan asosiy maqsad iste‘mol bozorini qo‘shni va uzoq xorijdagi ishlab chiqaruvchilar bilan raqobatlasha oladigan yuqori sifatli import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar bilan ta‘minlashdan iborat edi. Bu, o‘z navbatida, qurilish, sanoat va boshqa ishlab chiqarish sohalarida mahalliy ishlab chiqaruvchilarga o‘z xarajatlarini va narxlarini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi.

Metall mahsulotlari iste‘molchilari bozorini import o‘rnini bosuvchi, yaqin va uzoq xorij ishlab chiqaruvchilari bilan raqobatlasha oladigan yuqori sifatli mahsulotlar bilan ta‘minlash. Bu, o‘z navbatida, mahalliy qurilish, sanoat va boshqa tarmoqlar ishlab chiqaruvchilariga o‘z xarajatlarini va narxlarini jiddiy ravishda pasaytirish imkonini beradi.

2023-yil 23-iyundan boshlab “Toshkent metallurgiya zavodi” MChJ ning quyidagi ishtirokchilari mavjud:

“Toshkent metallurgiya zavod”i MChJ ustav fondining 50,1 %;

O‘zbekiston Respublikasi tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi 49,9%

O‘zbekiston Respublikasi ko‘mir sanoati. O‘zbekiston Respublikasi 2 milliard tonna qidirib topilgan ko‘mir zaxiralariga ega. Ko‘mir qazib olish va yetqazib berish ishlari bilan “Ko‘mir” aksiyadorlik birlashmasi shug‘ullanadi. Angren konida qo‘ng‘ir ko‘mir, Sharg‘un va Boysun konlarida toshko‘mir qazib olinadi. Ko‘mir konlari korxonalar tomonidan turli usullarda o‘zlashtirilmoqda: ochiq usulda, yer osti va yer ostini gazlashtirish usuli bilan (Nou-Xau). Ko‘mir energetika maqsadlarida va maishiy yoqilg‘i sifatida ishlatiladi. Ko‘mirni qayta ishlashdan chiqqan chiqindi organik va mineral o‘g‘itlarga aylantiriladi.

Konlardan chiqqan ko‘mirlar sifatli yonilg‘i, qimmatbaho hamda kamyob materiallarning turli xillarini olish uchun xomashyodir. Masalan, koks briketi, motor yonilg‘isi, kalsiy karbidi, sorbent qora va rangli metallurgiyada uglerodli qo‘shimchalar sifatida ishlatiladi.

Ko‘mir qazib olish jarayonida kaolin, ohak, kvars qumlari, ko‘mir kukuni, kamyob yer elementi (gyermaniy), shag‘al va boshqa foydali qazilmalar olinadi.

Yaxshi xomashyo, kopdan sinalgan erkin maydonlarning bisyorligi, suv hamda elektr va issiqlik energiyasi, temir yo‘llarning mavjudligi, stansiyalarning yaqinligi va xalqaro aeroportlar borligi ishlab chiqarish – sanoat kompleksini bunyod etishda qo‘l keladi. Shuningdek, qazib olingan va boyitilgan kaolin, chinni fayans va sopol buyumlar, o‘tga chidamli va qurilish g‘ishtlari, tom yopqichlar, drenaj va kanalizatsiya quvurlari, xo‘jalik va manzarali chinni buyumlar, shisha va shisha idishlar, elektr izolyatorlari ham bu ishda yordam beradi. Bundan tashqari, kaolin qog‘ozsozlik, rezina-texnika, pastmassa sanoatida, shuningdek, kosmetika va boshqa maqsadlarda ishlatish uchun xizmat qiladi. Ayni paytda ko‘mirni qazib olish, navlarga ajratish va boyitish fabrikasi qurilishi davom ettirilmoqda.

O‘zbekiston hududining geologik xususiyatlari qo‘shimcha foydali qazilmalarni o‘zlashtirish va ularni qayta ishlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Ayniqsa, yonuvchi slanes, ohak, bezakli tosh konlarini o‘zlashtirish ko‘pchilikni qiziqtirsa kerak. Keramzit, absorbent, o‘g‘it va g‘isht ishlab chiqarish uchun yuqori sifatli loylar tayyorlash mumkin. Ularni ishlab chiqarishga joriy etishda oddiy hisob-kitoblarga ko‘ra, energetika, kimyo, metallurgiya sanoati, qurilish va qishloq xo‘jaligi

uchun yiliga 1 milliard 400 million AQSh dollari miqdorida tayyor mahsulot olish imkoniyatini beradi.

Bundan tashqari, Angren kaolinidan, Boysun ko'miri va ohagidan foydalanib turib loytuproq zavodini bunyod etish mumkin. Ana shunday qulay omillar va barqaror vaziyat xorijiy shyeriklar bilan hamkorlik o'rnatish imkoniyatini beradi.

“Olmaliq kon-metallurgiya kombinati” AJ da – yirik industriyal kompleks, 5ta kon xomashyosi qazib chiqaruvchi korxona, sulfat kislota ishlab chiqaruvchi 2ta metallurgiya zavodi, 4ta boyitish fabrikasi, mexanika-ta'mirlash va ohak zavodi, avtotransport Boshqarmasi, temir yo'l transporti Boshqarmasi, hamda 20ta yordamchi sexlar va bolinmalarni birlashtiruvchi yagona sanoat majmuasidir. Kombinat tizimida jami 25295ga yaqin turli malaka va toifali ishchi-xodimlar ish bilan ta'minlangan.

Mis-molibden ishlab chiqarish Qalmoqqir, Sariq-Cho'qqi karyerlari, Chodak va Angren kon Boshqarmalari, Kovuldi koni, MBF va MEZ faoliyati orqali yo'lga qo'yilgan.

Qo'rg'oshin – rux birlamchi xomashyosi ishlab chiqarish esa Uch-Quloch koni, ta'kidlash joizki, ushbu konda ochish ishlari davomli ravishda olib boriladi, hamda oltingugurt kislota majmuasi ishlab chiqaruvchi rux zavodi faoliyati bilan bog'liq. Rux boyitmasi (boyitilgan ruda) chetdan yetqazib beriladi.

Ishlab chiqariladigan mahsulot O'zbekiston Respublikasi va chet ellarda sotiladi, shu bilan birga mahsulotning taxminan 70 foizi eksport qilinadi.

“Navoiy kon-metallurgiya kombinati” DK Markaziy Qizilqum boyliklarini o'zlashtirish bo'yicha qudratli, ko'p tarmoqli sanoat majmui bo'lib yetishdi va O'zbekistonning eng yirik va yuqori rentabelli korxonalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Oltin tarkibli ma'danlarni qazish va qayta ishlash bo'yicha Navoiy KMK sanoat kompleksi yillar davomida yuqori texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan turg'un ishlab kelmoqda. Respublika mustaqilligi yillarida oltin ishlab chiqarish 1,5 baravarga o'shdi. Bu yutuqlar amaldagi korxonalarni to'liq texnik qayta jihozlash hisobiga, yangi ishlab chiqarishlarni qurish hisobiga, shuningdek oltin ishlab chiqarish samaradorligini sezilarli

oshiradigan eng yangi ilmiy-texnik ishlanmalarni joriy qilish hisobiga mumkin bo'ldi. Bunday yo'nalishlardagi ishlarga birinchi navbatda NKMKning INTEGRA GROOP(AQSH), "Integra" YoAJ(Rossiya), Toshkent davlat texnika universiteti, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi seysmologiya instituti, Ukraina Milliy konchilik akademiyasi tabiatdan foydalanish va ekologiya muammolari instituti bilan hamkorlikda bajargan tadqiqotlari kiradi.

Ochiq konlarni loyihalash, qurish va foydalanish tajribasi ko'rsatadiki, kon qazuvchi korxonalarining iqtisodiy samaradorligi asosan qurilish, konchilik ishlarni olib borish texnologiyasi va tartibini, ma'danlar va ochishlar hajmining taqvimiy taqsimlanishini, ishlab chiqarish jarayonlarini kompleks mexanizatsiyalash turini tanlash masalalarini to'g'ri yechishga bog'liq. Kombinatning kon qazuvchi korxonalari rivojini o'timallashtirish uchun g'arb namunalaridan qolishmaydigan, ayrim hollarda ulardan yuqori bo'lgan maxsus kompyuter texnologiyalari ishlab chiqildi va oltin ma'danli konlarni loyihalash, rejalashtirish va ishlatish amaliyotga joriy qilindi.

So'nggi uch yilda Navoiy kon-metallurgiya kombinatini transformatsiya qilish bo'yicha ishlar olib borilgan.

Navoiy kon-metallurgiya kombinati 2ta davlat korxonasi va aksiyadorlik jamiyatiga bo'lindi. Qayd etilishicha, 2022-yilning 1-yanvar kunidan boshlab "Navoiy kon-metallurgiya kombinati" davlat korxonasi negizida 3ta mustaqil korxona — "Navoiy kon-metallurgiya kombinati" aksiyadorlik jamiyati, "Navoiyuran" davlat korxonasi, "Navoiy kon-metallurgiya kombinati jamg'armasi" davlat muassasasi tashkil qilindi.

Ma'lum qilinishicha, so'nggi uch yilda Navoiy kon-metallurgiya kombinatini transformatsiya qilish bo'yicha ishlar olib borilgan.

Bugungi kunda metallurgiya O'zbekiston yalpi ichki mahsulotidagi ulushi 7,6 foizni, metall eksporti hajmi umumiy eksport hajmining 8,2 foizini tashkil etadi. Bundan tashqari, sanoat iqtisodiyotning turdosh tarmoqlariga sezilarli multiplikativ ta'sir ko'rsatadi.

Bunda Prezidentning 2020-yil 6-martdagi "Navoiy kon-metallurgiya kombinati" davlat korxonasini isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarori, Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 30-martdagi "Navoiyuran" davlat korxonasi, "Navoiy kon-metallurgiya kombinati" aksiyadorlik jamiyati va

“Navoiy kon-metallurgiya kombinati jamg‘armasi” davlat muassasasi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risidagi qarori dasturilamal bo‘lgan.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda yer qa‘rini kompleks geologik o‘rganish, uzoq istiqbolga mo‘ljallangan mineral-xomashyo bazasini rivojlantirish va qayta to‘ldirish dasturlarining samarali bajarilishini ta‘minlash, yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish, ularning investitsiyaviy jozibadorligini yanada oshirish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish bo‘yicha yagona geologiya xizmatini tashkil qilish yuzasidan bir qator kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimizda mazkur sohaga oid munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy baza yaratildi va doimiy takomillashtirib borilmoqda. Mazkur hujjatlar bilan tog‘-kon sanoati va geologiya sohasini boshqarish, mineral xomashyo bazasini qupaytirish va yer osti boyliklaridan samarali foydalanish masalalari tartibga solib kelinmoqda.

Tog‘-kon sanoati va geologiya yo‘nalishida aniqlanayotgan zaxiralar, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar energetika, avtomobilsozlik, elektronika, “yashil energiya” qurilmalari, kimyo va qurilish sohalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, avtomobilsozlik va elektrotexnika sohalarini alyuminiy, litiy, po‘lat, grafit, qurilish sohasini ohaktosh, kvars, kaolin va boshqa noruda xomashyosi bilan ta‘minlash choralari ko‘rilyapti.

Jalb qilinayotgan investitsiyalar hisobiga strategik ahamiyatga ega Olmaliqdagi uchinchi mis boyitish fabrikasi va yangi mis eritish zavodi, Ohangaronda misni qayta ishlash klasteri ishga tushurilishi hamda Navoiy viloyatining qimmatbaho metallar ma‘danlariga ega bo‘lgan konlari o‘zlashtirilishi natijasida yuqori qo‘shilgan qiymatli tayyor mahsulot ishlab chiqarish quvvatlari yaratilmoqda.

Qora metallurgiya sanoatini rivojlantirish dasturi qabul qilinishi evaziga 2030-yilgacha qora metall prokati va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish quvvati 5 barobarga oshiriladi. Bugungi kunda yurtimiz tog‘ va tog‘oldi maydonlarining 40 foizga yaqin maydonlarida geologiya ishlari o‘tkazilgan bo‘lib, 2030-yilga qadar geofizika, geokimyo hamda regional geologiyadagi ishlarini kuchaytirish hisobiga umumiy o‘rganilganlik darajasi 70 foizdan oshadi.

2-BOB. YER OSTI BOYLIKLARINI MUHOFAZA QILISH VA MINERAL XOMASHYOLARDAN FOYDALANISH

2.1. Mineral xomashyo resurslaridan foydalanishning umummiy ahvoli

“Yer boyliklari to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilingandan keyin (yangi tahrir, 2002-yil) O‘zbekiston Respublikasida foydali qazilmalarni qazib olishga chet el investorlarni jalb etish maqsadida qulay sharoitlar yaratish bo‘yicha ma‘lum ishlar amalga oshirildi.

O‘zbekiston Respublikasi tog‘ sanoatini yanada rivojlantirish uchun juda katta mineral xomashyo zaxiralariga ega. Respublikada 94ta mineral xomashyo turlari bo‘yicha 850 dan ortiq konlar ochilgan.

O‘zbekiston Respublikasi er qa‘ridagi foydali qazilmalar zaxiralari 5,7 trillion dollardan ortiq qiymatga ega. Tasdiqlangan oltin zaxiralari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi dunyoda 3-o‘rinda, uran 11-o‘rinda, mis 12-o‘rinda. Respublika oltin qazib olish bo‘yicha dunyoda 9-o‘rinda turadi.

Mineral resurslarni qazib olish va qayta ishlash energetika va mineral zaxiralar va resurslari orqali hissa qo‘shish O‘zbekiston milliy iqtisodiyotida YaIMning 16% dan ortig‘ini tashkil qiladi.²

O‘zbekiston Respublikasining zamini juda katta miqdordagi turli-tuman qazilma boyliklarga ega. O‘zbekistonda 2025 tadan ortiq kon mavjud. Jumladan, qurilish materiallari bo‘yicha 867 ta, yer osti suvlarining 649 ta, uglevodorodlar (neft, gaz, kondensat)ning 244 ta, qimmatbaho metallar (oltin, kumush)ning 97 ta, rangli va nodir metallarning 12 ta, radioaktiv metallarning 38 ta, kon xomashyolarining 37 ta, kon-kimyoning 32 ta, qimmatbaho toshlarning 30 ta, ko‘mir va neft slanetsining 7 ta, qora metallarning 5 ta resursi qayd etilgan. Ba‘zi foydali qazilmalar (oltin, uran, mis, fosforitlar, molibden va boshqalar) zaxiralari bo‘yicha O‘zbekiston dunyoning yetakchi davlatlari qatoridan o‘rin olgan.

O‘zbekiston oltin, kumush va boshqa yer bag‘rida kam uchraydigan qimmatbaho yer zaxiralariga ega davlatlar sirasiga kiradi. Mis rudalari bilan birgalikda qazib olinayotgan 15 dan ortiq rangli metallar shubhasiz mamlakatimiz iqtisodiy qudratini yuksaltirishga xizmat qiladi.

² <https://agmk.uz/oz/news/qadim-konlardan-yuksalish-marra-lariga>

O'zbekistonning qulay iqlim sharoiti, strategik zaxira resurslariga boyligi, mineral, rangli metallar va qimmatbaho ma'dan konlarining yirik to'plangan holda uchrashi va konlarni qazib olish va qayta ishlashga safarbar etish samaradorligi yuqoriligi, foydali qazilmalar komponentlarida yo'ldosh elementlarning ko'pligi, foydali qazilmalar komponentlarining joylashuvi, konlar yaxshi o'zlashtirilgani ham imkoniyatlarimizni oshiradi. O'zbekiston rangli metallurgiyasi markazi bo'lgan "Olmaliq KMK" AJning ayni bugungi kundagi faoliyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu yerda geologiya sohasining salmoqli o'rnini ko'rishimiz mumkin. "Olmaliq KMK" AJ konlari negizida rangli va qimmatbaho metallar ishlab chiqarishni kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qaroriga asosan rangli va qimmatbaho metallar ishlab chiqarish hajmini oshirish borasida strategiya amalga oshirib kelinmoqda. Mazkur strategiya amalga oshirilishining birinchi bosqichi 2021-2025 yillar davomida katodli mis ishlab chiqarish 290 ming tonna, oltin 38 tonna, kumush 203 tonnaga yetkazilishi ko'zda tutilgan. Strategiyaning ikkinchi bosqichi 2024-2028 yillarda mis ishlab chiqarish 400 ming tonna, oltin 50 tonna, kumush 270 tonnaga yetkazilishi rejalashtirilgan. Bu nihoyatda zalvorli va istiqboli qadamdir. OKMKning ayni davrdagi faoliyati va o'z oldiga qo'ygan istiqbolli marralari asosida shaksiz geologik o'rganishlar turadi. Kombinat geologiyasi tarixi uzoq moziyga borib taqaladi, desak xato qilmagan bo'lamiz.

Yonilg'i-energetik, tog'-kon va kimyoviy xomashyo, qurilish materiallari, yer osti o'rganilgan zaxiralari asosida 370 dan ortiq neft-gaz korxonalari, shaxtalar, rudniklar, karyerlar va 300 ga yaqin yer osti ichimlik suvi olish qurilmalari ishlarimozda.

"Yer boyliklari to'g'risida "gi Qonunning yangi tahriri qabul qilinishi sababli foydali qazilmalarni qazib olish bo'yicha faoliyatni litsenziyalashning yangi tartibi qabul qilindi. Qonunning 27-moddasiga asosan yer osti inshootlarni qurish va foydalanish, chiqindilarni saqlash va yo'qotish uchun O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi tomonidan belgilangan tartibda kerakli litsenziyalar beriladi.

O'zbekiston iqtisodiyotida mineral xomashyoni qazib olish va qayta ishlash etakchi o'rinlardan birini egallamoqda. U sanoat va qishloq xo'jaiik

ishlab chiqarishini rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Qidirib topilgan zaxiralar negizida 1000ga yaqin kon, shaxta, neft-gaz konlari ishlab turibdi.

Tog'-kon sanoati va geologiya vazirligi ma'lumotlariga asosan 2023-yil Respublikamizda foydali qazilmalar zaxiralari bo'yicha davlat balansida jami 2 537 ta foydali qazilmalar konlari hisobga olingan.

Shundan 1 855 tasi – qurilish materiallari, 296 tasi – uglevodorodlar, 128 tasi – tog'-kon xomashyosi, 92 tasi – qimmatbaho metallar, 61 tasi – tog'-kimyo xomashyosi, 41 tasi – radioaktiv metallar, 31 ta – rangli toshlar, 20 tasi – rangli va kamyob metallar, 8 tasi – ko'mir hamda yonuvchi slaneslar, 5 tasi qora metall konlaridan iborat.

Bugungi kunda 101 ta oltin va 3 ta kumush koni hisobga olingan bo'lib, ushbu konlarning asosiy qismi Navoiy va Olmaliq kon-metallurgiya kombinatlarini xomashyo bazasi sifatida berilgan. 10 ta mis koni hisobga olingan bo'lib, uning asosiy zaxiralari Toshkent viloyatidagi Oliy Ziyo, Saricheku, Qizata konlariga to'g'ri keladi.

Jizzax, Navoiy va Samarqand viloyatlarida 9 ta kon bo'yicha volfram zaxiralari hisobga olingan hamda ularning ba'zilari o'z vaqtida o'zlashtirilgan.

43 turdagi noruda foydali qazilmalarning 2 085 ta ortiq konlari aniqlangan, hozirda ularning 86 foizidan ko'prog'i sanoatda o'zlashtirilgan.

O'zbekiston yaqin yillarda oltin qazib olishni qariyb bir yarim barobarga, ya'ni 150 tonnagacha oshirishni rejalashtirmoqda. O'zbekiston dunyodagi eng yirik oltin qazib oluvchi davlatlardan biri bo'lib, ayni paytda yiliga 105 tonnaga yaqin ushbu metall ishlab chiqariradi.

Dunyodagi eng yirik etalon konlar qatoridan o'rin olgan Navoiy viloyatidagi Muruntov oltin koni, Olmaliqdagi Qalmoqir mis konlari negizida yiliga 100 tonnadan ortiq oltin, 150 ming tonna mis, 4 ming tonna uran ishlab chiqarish natijasida, O'zbekiston tog'-kon va metallurgiya sohasida alohida e'tiborli mamlakatlar qatoridan o'rin olgan.

Mis klasteri tashabbusi misol sifatida olinadigan bo'lsa, bunda dastlabki geologiya-qidiruv ishlaridan tortib, ya'ni keyingi 5 yilda 730 tonna oltin va 1,5 mln tonna mis zaxiralarini o'stirish bilan birga, Olmaliqda yangi topilgan Yoshlik koni negizida 200 mln tonna rudalarni qayta ishlash hisobiga mis mahsuloti ishlab chiqarish hajmini yiliga 500 ming tonnaga yetkazish mega-loyihasi amalga oshirilmoqda.

2022-yil aprel oyida Navoiy viloyatining Tomdi tumanida 40 million tonnadan ortiq ma'dan zaxirasiga ega Muruntov koni tarkibida Balpantog' va Tomdibuloq konlari topilgani xabar qilingandi. Bu yerda qariyb 15 yil davomida yiliga 3 million tonnadan ortiq ma'dan qazib olish rejalashtirilgan. 2021-yilda Qizilqumda 133 tonna zaxiraga ega yangi "Chuqurquduq" oltin koni topilgandi³.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1997-yil 13-yanvardagi 19-sonli qaroriga binoan yer boyliklarini qo'riqlash va foydalanish, yer boyliklarini geologik o'rganish va mineral resurslardan oqilona foydalanishni davlat nazorati va tekshirishi Davlat geologiya qo'mitasi va "Sanoattexnazorat" davlat inspeksiyasi organlari tomonidan amalga oshiriladi. Yer boyliklarini muhofaza qilish, foydalanish va chiqindilar bilan ishlashni ekologik nazorat qilish, Tabiatni muhofaza qilish Davlat qo'mitasi va uning bo'linmalari zimmasiga yuklatilgan. Tabiatni muhofaza qilish hududiy qo'mitalari ro'yxatga belgilangan, Davlat geologiya qo'mitasi va "Sanoatkontexnazorat" bilan kelishilgan

³ <https://www.gazeta.uz/oz/2023/04/27/gold/#:~:text=O%E2%80%98zbekiston%20oltin%20qazib%20olishni%201%2C5%20barobarga%20oshirmoqchi>

umumiy tarqalgan foydali qazilmalarni qazib olishni nazorat qilishni amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 23.05.2018 yildagi 388-sonli Qaroriga asosan O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi huzuridagi Foydali qazilmalar zaxiralari bo'yicha Davlat komissiyasi to'g'risidagi nizom tasdiqlandi

Ushbu Nizom yuridik shaxslar tomonidan taqdim etilgan foydali qazilmalar zaxiralarini hisoblab chiqishga oid materiallarni (yakuniy geologik hisobot) O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi huzuridagi Foydali qazilmalar zaxiralari bo'yicha davlat komissiyasida ekspertizadan o'tkazib, natijada bayonnomani "Litsenziya" axborot tizimi yoki O'zbekiston Respublikasi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali berish tartibini, shuningdek, Davlat komissiyasining asosiy vazifalari, funksiyalari, huquqlari, javobgarligi va faoliyatining tashkiliy asoslarini belgilaydi.

Davlat komissiyasi geologiya materiallarini davlat ekspertizasidan o'tkazuvchi va foydali qazilmalar zaxiralarini tasdiqlovchi kollegial organ hisoblanadi.

Quyidagilar Davlat komissiyasining asosiy vazifalari hisoblanadi:

foydali qazilmalar zaxiralarini tasniflash hamda hisoblab chiqish, ularni geologiya-iqtisodiy jihatdan baholash va ularning sanoatdagi ahamiyatini aniqlashning maqbul prinsiplarini belgilash sohasida yagona siyosatni o'tkazish;

geologik materiallarni davlat ekspertizasidan o'tkazish;

oqilona iqtisodiy va ekologik asosda konlar zaxiralarini eng to'liq va kompleks qazib olish talablariga muvofiq bo'lgan yer osti boyliklaridagi foydali qazilmalar zaxiralarini ishonchli hisoblab chiqish uchun konditsiyalarni tasdiqlash;

respublikaning mineral xomashyo bazasini rivojlantirishni ta'minlovchi foydali qazilmalarning barcha turlari zaxiralarini tasdiqlash.

Davlat komissiyasi o'ziga yuklangan vazifalarga muvofiq quyidagi funksiyalarni bajaradi:

a) foydali qazilmalar zaxiralarini tasniflash hamda hisoblab chiqish, ularni geologik-iqtisodiy jihatdan baholash va ularning sanoatdagi

ahamiyatini aniqlashning maqbul prinsiplarini belgilash sohasida yagona siyosatni o'tkazish sohasida: foydali qazilmalar zaxiralarini tasniflash va hisoblab chiqishni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish, bosqichlar bo'yicha geologiya-qidiruv ishlarini olib borish, shuningdek, konlarning sanoatdagi ahamiyatini (konditsiyalarning dastlabki texnik-iqtisodiy asoslanishini, shu jumladan, neft va gaz kondensati qazib olishning cheklangan koeffitsiyentlarini, konditsiyalarning texnik-iqtisodiy asoslanishini) geologiya-iqtisodiy jihatdan baholash jarayonida metodik rahbarlikni amalga oshiradi;

b) geologiya materiallarini davlat ekspertizasidan o'tkazish sohasida:

foydali qazilmalar zaxiralarini hisoblab chiqqan holda geologiya materiallari ekspertizasini tashkil qiladi va foydali qazilmalarning hisoblab chiqilgan zaxiralarini tasdiqlaydi, ushbu zaxiralarning o'rganilganlik va ishonchlilik darajasining foydali qazilmalar konlari zaxiralarning amaldagi tasniflariga muvofiqligini, ularning sanoatdagi ahamiyatini hamda konlarning (yoki ular qismlarining) sanoat yo'li bilan o'zlashtirishga tayyorligini belgilaydi. Foydali qazilmalar zaxiralari konni geologik o'rganishning barcha bosqichlarida konditsiyalarning texnik-iqtisodiy asoslanishi va zaxiralarni hisoblab chiqish bo'yicha taqdim etilgan materiallar zaxiralarning miqdori, sifati va sanoatdagi ahamiyati bo'yicha xolisona baholash imkonini bergan taqdirda tasdiqlanishi mumkin;

chiqindilarni saqlash va ko'mib tashlash maqsadida qurilish va (yoki) yer osti inshootlaridan foydalanish uchun beriladigan yer qa'ri uchastkalari bo'yicha geologik materiallar va boshqa materiallar ekspertizasini tashkil qiladi, ushbu uchastkalarining belgilangan maqsadga muvofiq foydalanish uchun yaroqliligini aniqlaydi;

geologik materiallarning ekspertizasini tashkil qiladi va yer qa'ridan foydalanish huquqiga ruxsatnoma bergan organning, O'zbekiston Respublikasi Davlat geologiya va mineral resurslar qo'mitasi huzuridagi Kon-geologiya faoliyatini nazorat qilish inspeksiyasining, yer qa'ridan foydalanuvchining taqdimnomasi bo'yicha, shuningdek, ruxsatnoma berilgan vaqtda foydali qazilmalarning yangi turlari yoki qo'shimcha komponentlar mavjudligi, shuningdek, foydali qazilmalarning yangi xossalari yoki sifatlari to'g'risidagi ma'lumotlar aniqlangan taqdirda

xatlovdan o'tkazish natijalari bo'yicha foydali qazilmalar zaxiralarini qayta tasdiqlaydi.

v) oqilona iqtisodiy va ekologik asosda konlar zaxiralarini eng to'liq va kompleks qazib olish talablariga muvofiq bo'lgan yer osti boyliklaridagi foydali qazilmalar zaxiralarini ishonchli hisoblab chiqish uchun konditsiyalarni tasdiqlash sohasida;

konditsiyalar loyihalarining texnik-iqtisodiy asoslanishi ekspertizasini tashkil qiladi va har bir kon bo'yicha foydali qazilmalar zaxiralarini hisoblab chiqish uchun ushbu konditsiyalar parametrlarini (ko'rsatkichlarini) tasdiqlaydi;

neft va gaz kondensati zaxiralarini qazib olishning cheklangan ko'effitsiyentlari texnik-iqtisodiy asoslanishi ekspertizasini tashkil qiladi va qazib olinadigan zaxiralarni hisoblab chiqish uchun ularni tasdiqlaydi;

g) respublikaning mineral xomashyo bazasini rivojlantirishni ta'minlovchi foydali qazilmalar barcha turlarining zaxiralarini tasdiqlash sohasida:

texnik-iqtisodiy asoslash mavjud bo'lgan taqdirda yangi konditsiyalarni tasdiqlaydi va qo'shimcha geologiya-qidiruv ishlari olib borilganda yoki konni (uning ayrim qismlari va uchastkalarini) qazib olishda dastlabki konditsiyalarda qabul qilinganlarga nisbatan geologik, kon-texnik, iqtisodiy va boshqa shartlar o'zgargan taqdirda, ular asosida hisoblab chiqilgan foydali qazilmalar zaxiralarini qayta tasdiqlaydi;

sanoat uchun ahamiyatini yo'qotgan yoxud keyingi geologiya-qidiruv ishlarida yoki konni qazib olishda tasdiqlanmagan foydali qazilmalar zaxiralarini yer qa'ridan foydalanuvchining balansidan belgilangan tartibda chiqarish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Davlat komissiyasi tarkibi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasida ishga solinayotgan foydali qazilma konlari MDHdagi boshqa mamlakatlarnikidan o'zining juda katta zaxiralari bilangina emas, balki bir qator xususiyatlari bilan ham ajralib turadi. Bu xususiyatlardan quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Birinchidan, tabiiy va mineral-xomashyo zaxiralari yirik konlarda to'plangan bo'lib, ularni qazib olingan joyning o'zidayoq har tomonlama qayta ishlash imkoniyati bor;

Ikkinchidan, foydali qazilmalarning ko'pgina turlari tarkibidagi foydali komponentlar yuqori darajada bo'libgina qolmay, katta miqdorda yo'ldosh elementlarga ham ega.

Uchinchidan, konlarning ko'pchiligida ochiq usulda ishlash mumkin, rudalarni boyitish texnologiyasi ham nisbatan oddiy. Bu texnologiya foydali komponentlarni ko'p miqdorda chiqarishni va jahon bozorida haridorgir mahsulot olishni ta'minlaydi.

To'rtinchidan, ko'pgina foydali qazilmalar konlari yaxshi o'zlashtirilgan, aholi zich yashaydigan mintaqalarda joylashgan. Ular transport yo'llariga va hududlar o'rtasida resurslarni tashish vositalariga, shu jumladan, suyuq va gaz holatidagi foydali qazilmalar uchun quvur transportiga ega.

Beshinchidan, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma, malakali kadrlar, tog'-kon mutaxassislarini tayyorlaydigan oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari tizimi mavjud.

2.2. Yer osti boyliklaridan foydalanishning umumiy qoidalari

Mamlakatning yer osti boyliklaridan foydalanishning huquqiy asosi bo'lib, O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 23-sentyabrida va 2002-yil 13-dekabrida qabul qilingan qonunlar hisoblanadi. Hozirgi vaqtda mamlakatning yer osti boyliklaridan foydalanish O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 2002-yil 13-dekabrida qabul qilingan qonuni asosida olib borilmoda.

O'zbekistonda yer osti boyliklaridan foydalanish to'g'risidagi qonunning 1-moddasida qonunning asosiy maqsadi va asosiy vazifalari keltirilgan bo'lib, unda qonunning asosiy maqsadi yer osti boyliklariga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf etishda yuzaga keladigan munosabatlarni (konchilik munosabatlarini) tartibga solishdan iborat deyilgan.

Ushbu qonunning asosiy vazifalari mineral xomashyoga bo'lgan talabni va boshqa ehtiyojlarni qondirish uchun yer qa'ridan oqilona, kompleks foydalanishni, yer qari, atrof-muhit muhofaza qilinishini, yerdan foydalanilayotganda ishlarning bexatar olib borilishini ta'minlashdan, shuningdek yer qa'ri foydalanuvchining huquqlarini

muhofaza qilishdan, shaxs, jamiyat va davlatning manfaatlarini himoya qilishdan iboratligi ko'rsatilgan.

2-moddasida esa yer boyliklaridan foydalanishning asosiy tushunchalari keltirilgan.

Qonunda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

alohida muhofaza etiladigai geologik obyektlar — ilmiy va o'quv poligonlari, geologik qo'riqxonalar, tabiat yodgorliklari, hamda ilmiy, tarixiy, madaniy, estetik va o'zga ahamiyatga molik boshqa yer osti boyliklari;

yer qa'ri — yer qobig'ining tuproq qatlamida joylashgan, tuproq qatlami bo'lmaganda esa yer yuzasidan yoki suv obyektlari tubidan quyida joylashgan, geologik jihatdan o'rganish va o'zlashtirish mumkin bo'lgan chuqurlikkacha yastangan qismi;

yer qa'rini geologik jihatdan o'rganish — O'zbekiston Respublikasi hududini mintaqaviy geologik jihatdan o'rganishni, foydali qazilma konlarini aniqlash, chamalash va qidirishni, ulardagi zaxiralarning miqdori va sifatini, ularning texnologik xossalarini va iqtisodiy ahamiyatini, shuningdek yer qa'rining boshqa xossalarini belgilashni o'z ichiga oladigan, yer qobig'i geologik tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga doir maxsus tadqiqot ishlari majmui;

keng tarqalgan foydali qazilmalar — tabiiy holicha yoki bir oz ishlov berib va tozalab ishlatiladigan foydali qazilmalar;

konditsiyalar — yer qa'ri foydali qazilmalar (neft, gaz va gaz kondensatidan tashqari) zaxiralarni hisoblashga doir, foydali qazilmalarning texnologik xossalari, konning ishlatishning konchilik-geologik va boshqa sharoitlari, mineral xomashyo va uni qayta ishlash mahsulotlarining bozor konyunkturasi, energiya resurslarining narxlari hisobga olingan texnik-itisodiy hisob-kitoblar asoslantirilgan talabning majmui;

mineral xomashyo — qazib olingan va birlamchi ishlov berishdan o'tkazilgan foydali qazilmalar;

sanoat ahamiyatiga molik yer osti suvlari — tarkibida erigan holatdagi foydali qazilmalar bo'lgan yer osti suvlari va yer osti tuz eritmaları;

tajriba sanoat yo'sinida kavlab olish — yer qa'rini geologik jihatdan o'rganish jarayonida foydali qazilmalarni to'yintish va qayta ishlash texnologiyalarini ishlab chiqish yoki takomillashtirish, foydali qazilma konlarini sanoat yo'sinda ishlatishning, shuningdek texnogen mineral hosilalardan foydalanishning oqilona usullari va uslublarini tanlash maqsadida foydali qazilmalarni kavlab olish;

texnogen mineral hosilalar — konchilik va qayta ishlash sohasidagi ishlab chiqarishlarning foydalanish uchun yaroqli foydali komponentlar bo'lgan chiqindilari;

foydali komponent — foydali qazilmaning sanoat yo'sinida ishlatish maqsadida qazib olish texnologik jihatdan mumkin va iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lgan tarkibiy qismi;

foydali qazilma koni — yer qa'riining miqdori va sifati jihatidan ishga solish obyekti bo'lishi mumkin bo'lgan foydali qazilmalari bor uchastkasi;

foydali qazilmalar — yer qa'ridagi kelib chiqishi noorganik va organik bo'lgan, suyuq yoki gaz holidagi tabiiy mineral hosilalar, shu jumladan sanoat ahamiyatiga molik yer osti suvlari, sho'r ko'llarning tuz eritmalari ;

foydali qazilmalarni kavlab olish — foydali qazilmalarni yer qa'ri yuzaga chiqarib olish bilan bog'liq ishlar majmui.

3-moddada keltirilgan «Yer osti boyliklari to'g'risida»gi qonun hujjatlarida quyidagilar yoritilgan.

Yer osti boyliklari to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratligi ta'kidlanadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida yer osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq munosabatlar Qoraqalpog'iston Respublikasi qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Yer qa'ri foydalanilayotganda yuzaga keladigan, yerdan, suvdan (sanoat ahamiyatiga molik yer osti suvlari bundan mustasno), o'simlik va hayvonot dunyosidan, atmosfera havosidan foydalanish va ularni muhofaza qilish bilan bog'liq munosabatlar tegishli qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining yer osti boyliklari to'g'risidagi qonun

hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

4-moddada yer osti boyliklariga egalik qilish qoidalari o'z aksini topgan.

Yer osti boyliklari O'zbekiston Respublikasining mulki bo'lib, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir.

Yer osti boyliklari davlat fondi ekanligi 5-moddada aytilgan:

Yer qa'rining foydalanilayotgan va foydalanilmayotgan uchastkalari, shuningdek, texnogen mineral hosilalar yer osti boyliklari davlat fondini tashkil etadi.

Kavlab olingan foydali qazilmalarga, texnogen mineral hosilalarga bo'lgan mulk huquqi 6-modda ko'rsatilgan.

Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda kavlab olingan foydali qazilmalar davlat mulki, yuridik va jismoniy shaxslarning mulki bo'lishi mumkin:

Foydali qazilmalarni kavlab olish va mineral xomashyoni qayta ishlash jarayonida yuzaga kelgan texnogen mineral hosilalarga bo'lgan mulk huquqi yer qa'ri foydalanuvchida yer qa'ri uchastkasidan foydalanish muddatiga saqlanib oladi.

2.3. Konchilik munosabatlarining davlat tomonidan tartibga solinishi

So'nggi yillarda mamlakatimizda yer qa'rini kompleks geologik o'rganish, uzoq istiqbolga mo'ljallangan mineral-xomashyo bazasini rivojlantirish va qayta to'ldirish dasturlarining samarali bajarilishini ta'minlash, yer osti boyliklaridan oqilona foydalanish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Konchilik munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy vazifalari:

mineral xomashyo bazasini rivojlantirishni ta'minlashdan;

foydali qazilmalarning asosiy turlarini qazib olishning hozirgi paytdagi va istiqbolga mo'ljallangan hajmlarini belgilashdan;

yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq va mineral xomashyoning ayrim turlariga narx belgilashdan;

yer osti boyliklarini geologik jihatdan o'rganish va muhofaza qilish, mineral resurslardan oqilona, kompleks foydalanish, yer osti boyliklaridan foydalanish bilan bog'liq ishlarni bexatar yuritishga doir normalar va qoidalarini belgilashdan;

yer osti boyliklaridan foydalanish va uni muhofaza qilish ustidan, yer osti boyliklarini geologik o'rganish hamda mineral resurslardan oqilona foydalanish ustidan tekshiruv va nazorat tizimini tashkil etishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-yanvardagi "Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo'lga qo'yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-14-son Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida 2023-yil 27-iyulda "Ma'muriy islohotlar doirasida tog'-kon sanoati va geologiya sohasida davlat boshqaruvini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 116-sonli Farmoni qabul qilindi.

Ushbu Farmonga muvofiq Tog'-kon sanoati va geologiya vazirligi faoliyatining ustuvor yo'nalishlari quyidagilar:

1. Tog'-kon sanoati va geologiya sohasida yagona davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish hamda mazkur yo'nalishlarda ijro etuvchi hokimiyat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirish.

2. Geologiya-qidiruv ishlarini amalga oshirish orqali respublikaning mineral xomashyo bazasini barqaror rivojlantirish, investitsiyalarni jalb qilish va foydali qazilmalarning yangi konlarini aniqlash, sanoat tarmoqlarining mineral xomashyo bazasini diversifikatsiya qilish ishlarini tashkil etish.

3. Respublikada foydali qazilmalar istiqbolli maydonlarini aniqlash uchun ilmiy-tadqiqot, mintaqaviy geologik tasvirlash, geofizik va burg'ilash ishlarini olib borish hamda foydali qazilmalar zaxiralarini ko'paytirishda geologiya-qidiruv ishlarining samaradorligini oshirish.

4. Respublikada yer osti suvlaridan foydalanish va quduq burg'ilash tizimini yanada takomillashtirish, aholi orasida yer osti suvlaridan foydalanish madaniyatini keng targ'ib qilish, ularning miqdor jihatdan kamayib ketishi va ifloslanishining oldini olish ishlarini tizimli yo'lga qo'yish.

5. Tog'-kon va metallurgiya sanoatini rivojlantirish, investitsiya hajmlarini ko'paytirish asosida yangi ishlab chiqarish obyektlarini barpo etish, foydali qazilmalarni qazib olishni va qayta ishlashni ko'paytirish, ularni ishlab chiqarish va iste'mol qilishning moddiy balanslarini shakllantirish, shuningdek, ilg'or texnologiyalarni joriy etish hisobiga yuqori sifatli eksportbop qo'shilgan qiymatli mahsulot ishlab chiqarish ishlarini muvofiqlashtirish.

6. Yer qa'ridan foydalanish va sanoat xavfsizligini ta'minlash masalalarida shaffof tizim asosida o'z vaqtida va sifatli davlat xizmatlarini ko'rsatish, qimmatbaho metallarni oltin izlovchilar usulida qazib olish faoliyatini takomillashtirish hamda yer qa'riining davlat fondini yuritish, ma'lumotlar ochiqqligini ta'minlash.

7. Tog'-kon, geologiya va sanoat xavfsizligini nazorat qilishda qonunchilikka rioya etilishini ta'minlash, sohadagi huquqbuzarliklarning oldini olish hamda davlat va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish ishlarini tashkillashtirish.

8. Qimmatbaho metallar va toshlar, rangli, qora va noyob metallar, uran va ko'mirni qazib olish hamda qayta ishlash sohasini loyiha va injiniring xizmatlari, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarining o'zaro bog'liqligini ta'minlagan holda klaster usulida rivojlantirish.

9. Sohada ta'lim, ilm-fan va amaliyot integratsiyasi asosida zamonaviy fikrlaydigan va yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash, ularning malakasini doimiy oshirib borish tizimini yaratish hamda xalqaro hamkorlik aloqalarini o'rnatish hisobiga texnologik tajriba va bilim almashuvini yo'lga qo'yish.

10. Yirik ishlab chiqarish quvvatlarini joylashtirish, ulardagi jarayonlarni keng raqamlashtirish va ilg'or dasturiy ta'minotlardan foydalangan holda zarur energiya resurslari va muhandislik tarmoqlari bilan uyg'unlikda hududiy infratuzilma dasturlari bilan uzviy bog'lash.

11. Tarmoqlararo kooperatsiya aloqalarini rivojlantirish orqali sohada import o'rnini bosuvchi, eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish darajasini oshirish.

12. Sohaga xorijiy va mahalliy investitsiyalarni keng jalb qilish uchun tadbirkorlik subyektlariga qulay sharoitlarini yaratish va ularni

rag‘batlantirish mexanizmlarini yanada yaxshilash bo‘yicha qonunchilik normalarini takomillashtirish bo‘yicha takliflar tayyorlash.

13. Vazirlik tizimidagi hamda tog‘-kon sanoati, geologiya va metallurgiya sohasi tashkilotlari faoliyatida kiberxavfsizlikka tahdidlarni aniqlash, ularning oldini olish hamda ularga qarshi ta’sirchan choralar ko‘rish bo‘yicha tadbirlarni muvofiqlashtirish.

Ushbu Farmonga 2023-2025-yillarda mineral xomashyo bazasini rivojlantirish Dasturiga asosan dasturining maqsadli ko‘rsatkichlari belgilab berildi.(2-jadval)

2-jadval

2023 — 2025-yillarda mineral xomashyo bazasini rivojlantirish dasturining maqsadli ko‘rsatkichlari

T/r	Nomlanishi		O‘lchov birligi	2023 — 2025-yillar	Shu jumladan:		
					2023-yil	2024-yil	2025-yil
1.	Oltin	zaxira	tonna	437	136	144	157
		resurs	tonna	630	205	210	215
1.1.	Geologiya-qidiruv tashkilotlari	zaxira	tonna	52	15	17	20
		resurs	tonna	381	125	126	130
1.2.	“Navoiy KMK” AJ	zaxira	tonna	357	112	118	127
		resurs	tonna	205	70	68	67
1.3.	“Olmaliq KMK” AJ	zaxira	tonna	28	9	9	10
		resurs	tonna	44	10	16	18
2.	Kumush	zaxira	tonna	545	175	180	190
		resurs	tonna	680	210	220	250
2.1.	Geologiya-qidiruv tashkilotlari	zaxira	tonna	390	120	130	140
		resurs	tonna	680	210	220	250
2.2.	“Olmaliq KMK” AJ	zaxira	tonna	155	55	50	50
3.	Uran	zaxira	tonna	17 300	5 500	5 700	6 100
		resurs	tonna	37 500	12 500	12 500	12 500
3.1.	“Navoiyuran” DK	zaxira	tonna	17 300	5 500	5 700	6 100
		resurs	tonna	37 500	12 500	12 500	12 500
4.	Mis	zaxira	ming tonna	775	255	250	270
		resurs	ming tonna	900	200	300	400
4.1.	Geologiya-qidiruv tashkilotlari	zaxira	ming tonna	625	210	200	215
		resurs	ming tonna	900	200	300	400
4.2.	“Olmaliq KMK” AJ	zaxira	ming tonna	150	45	50	55
5.	Qo‘rg‘oshin	zaxira	ming tonna	126	42	42	42
		resurs	ming tonna	168	56	56	56
5.1.	Geologiya-qidiruv tashkilotlari	zaxira	ming tonna	51	17	17	17
		resurs	ming tonna	168	56	56	56

5.2.	“Olmaliq KMK” AJ	<i>zaxira</i>	<i>ming tonna</i>	75	25	25	25
6.	Rux	zaxira	ming tonna	144	48	48	48
		resurs	ming tonna	170	55	55	60
6.1.	<i>Geologiya-qidiruv tashkilotlari</i>	<i>zaxira</i>	<i>ming tonna</i>	69	23	23	23
		<i>resurs</i>	<i>ming tonna</i>	170	55	55	60
6.2.	“Olmaliq KMK” AJ	<i>zaxira</i>	<i>ming tonna</i>	75	25	25	25
7.	Volfram	zaxira	ming tonna	25	8	8,5	8,5
		resurs	ming tonna	25	8	8,5	8,5
7.1.	<i>Geologiya-qidiruv tashkilotlari</i>	<i>zaxira</i>	<i>ming tonna</i>	25	8	8,5	8,5
		<i>resurs</i>	<i>ming tonna</i>	25	8	8,5	8,5
8.	Litiy	zaxira	ming tonna	20	10	5	5
		resurs	ming tonna	30	10	10	10
8.1.	<i>Geologiya-qidiruv tashkilotlari</i>	<i>zaxira</i>	<i>ming tonna</i>	15	5	5	5
		<i>resurs</i>	<i>ming tonna</i>	12	3	4	5
9.	Ko‘mir	zaxira	mln tonna	16,5	5	5,5	6
9.1.	<i>Geologiya-qidiruv tashkilotlari</i>	<i>zaxira</i>	<i>mln tonna</i>	16,5	5	5,5	6
10.	Yer osti suvlari	zaxira	ming kub m	477	144	158	175
10.1.	<i>“O‘zbekgidrogeologiya” DM</i>	<i>zaxira</i>	<i>ming kub m</i>	477	144	158	175
11.	Uglevodorod	resurs	mln t sh yo	181	58	61	62
11.1.	<i>“O‘zbekgeofizika” AJ</i>	<i>resurs</i>	<i>mln t sh yo</i>	181	58	61	62

Maqsadli dasturda ko‘zda tutilgan chora-tadbirlar, shuningdek, ko‘mir va uglevodorod xomashyo bazasini sanoatda o‘zlashtirishga tayyorlash loyihalarini amalga oshirishga doir tadbirlar Tog‘-kon sanoati va geologiya vazirligi tizimidagi “O‘zbekgeofizika”AJ, Geologiya fanlari universitetining ilmiy-tadqiqot institutlari va Geoinnovatsion texnologiyalar markazi bazasida xorijiy kompaniyalar — konsultantlar bilan birgalikda Kompaniya tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnoma tuzish orqali amalga oshiriladi.

Maqsadli dasturda ko‘zda tutilgan chora-tadbirlarni, shuningdek, ko‘mir va uglevodorod xomashyo bazasini sanoatda o‘zlashtirishga tayyorlash loyihalarini amalga oshirishga doir tadbirlarni amalga oshirish maqsadida Kompaniya faoliyatiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnoma tuzish orqali jalb qilinadigan xalqaro ekspertlar va konsalting kompaniyalarining xizmat haqlari bilan bog‘liq xarajatlar Kompaniya mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladi.

Tog'-kon sanoati va geologiya vazirligi tomonidan Kompaniya murojaatiga asosan o'rnatilgan tartibda Maqsadli dasturda ko'zda tutilgan, shuningdek, ko'mir va uglevodorod xomashyo bazasini sanoatda o'zlashtirishga tayyorlash loyihalari doirasida yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi uchun ruxsatnomalar "birinchi kelgan birinchi oladi" tamoyiliga asosan to'g'ridan-to'g'ri beriladi";

2.4. Yer qa'ridan foydalanish

Yer osti boyliklari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq yer qa'ri uchastkasidan foydalanish huquqini beradigan ruxsatnoma quyidagi maqsadlar uchun beriladi:

geologik jihatdan o'rganish;

foyдали qazilmalarni kavlab olish;

texnogen mineral hosilalardan foydalanish;

Foydali qazilmalarni kavlab olish bilan bog'liq bo'lmagan maqsadlarda yer osti inshootlarini qurish va ishlatish uchun yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish;

muhofaza etiladigan geologik obyektlarni barpo etish;

nodir tosh xomashyosi namunalarini, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to'plash.

Ruxsatnoma, qoidaga ko'ra, ushbu bandda belgilangan yer qa'ridan foydalanishning har bir turi uchun alohida beriladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 25.03.2022 yildagi 133-son qarori bilan Yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi uchun ruxsatnomalar berish tartibi to'g'risidagi nizom tasdiqlandi.

Ushbu Nizomda quyidagi asosiy tushunchalar qo'llaniladi:

E-auksion" elektron savdo platformasi (keyingi o'rinlarda — savdo platformasi) — elektron onlayn-auksionlarni tashkil etish va o'tkazish uchun zarur bo'lgan axborotni kiritish, saqlash va qayta ishlash, shuningdek, manfaatdor shaxslarning auksionlar jarayonlaridan operator veb-portali orqali bevosita foydalanish imkoniyatini ta'minlaydigan axborot tizimi;

geologik jihatdan o'rganish uchun strategik turdagi (asosiy) foydali qazilmalarni o'z ichiga olgan yer qa'ri uchastkasidan foydalanish huquqini beradigan ruxsatnoma — uning

egasini tadbirkorlik tavakkalchiligi shartlari asosida (yer qa'ridan foydalanuvchining o'z mablag'lari hisobidan) foydali qazilma konlarini qidirish, baholash, razvedka qilish huquqini tasdiqlovchi hujjat;

kon ajratish dalolatnomasi — ruxsatnomaga muvofiq va yer osti boyliklaridan foydalanish huquqini beruvchi ruxsatnomada ko'rsatilgan maqsadlarda foydalanishga berilgan maydoni va chuqurligiga ko'ra cheklangan yer qa'rining geometriklashtirilgan uchastkasi;

mahsulot taqsimoti to'g'risidagi bitim, konfessiya va boshqa alohida investitsiya bitimlari — shartnoma hisoblanib, unga muvofiq O'zbekiston Respublikasi haq olish asosida va muayyan muddatga chet ellik investorga bitimda ko'rsatilgan yer qa'ri uchastkasida konlarni aniqlash, qidirish va foydali qazilmalarni qazib chiqarish hamda shular bilan bog'liq bo'lgan ishlarni olib borish uchun mutlaq huquqlar beradi, investor esa ushbu ishlarni o'z mablag'lari hisobiga va tavakkal qilib amalga oshirish majburiyatini oladi (keyingi o'rinlarda — alohida bitimlar);

muhofaza etiladigan geologik obyektlarni barpo etish uchun yer qa'ri uchastkasidan foydalanish huquqini beradigan ruxsatnoma — uning egasini ilmiy va o'quv poligonlari, geologik qo'riqxonalar, tabiat yodgorliklari hamda ilmiy, tarixiy, madaniy, estetik va boshqa ahamiyatga molik bo'lgan o'zgacha obyektlarni belgilash, shuningdek, g'orlar hamda boshqa yer osti bo'shliqlaridan ilmiy, davolash-sog'lomlashtirish yoki turistik maqsadlarda foydalanish huquqini tasdiqlovchi hujjat;

nodir tosh xomashyosi namunalarini, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to'plash uchun yer qa'ri uchastkasidan foydalanish huquqini beradigan ruxsatnoma — uning egasini yer yuzasiga chiqib qolgan tabiiy jinslar, tabiiy yer osti bo'shliqlari (g'orlar), ishlatib bo'lingan konlar, kon qazish korxonalarining ag'darmalaridan (kon ajratish dalolatnomasi egasi bilan kelishuv bo'yicha) nodir tosh xomashyosining yakka-yolg'iz namunalarini, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni ajratib olish, shuningdek, kon ishlari va maxsus ishlarning boshqa turlarini amalga oshirmasdan (yer qa'ri yaxlitligini buzmasdan) daryolarning qayirlarida namunalarni to'plash huquqini tasdiqlovchi hujjat;

operator — O‘zbekiston Respublikasi Davlat aktivlarini boshqarish agentligi huzuridagi “Elektron onlayn-auksionlarni tashkil etish markazi” davlat unitar korxonasi;

strategik turdagi (asosiy) foydali qazilmalar — oltin, kumush, mis, qo‘rg‘oshin, rux, volfram, uran, platina va platinoidlar, nodir metallar va nodir yer elementlari, temir, marganets, qimmatbaho toshlar hamda uglevodorodlar (neft, gaz, kondensat) va ular bilan bog‘liq komponentlar, sanoat ahamiyatiga molik yer osti suvlari, ko‘mir, yonuvchi slanetslar;

texnogen mineral hosilalardan foydalanish uchun yer qa’ri uchastkasidan foydalanish huquqini beradigan ruxsatnoma — uning egasini kon qazish va qayta ishlash ishlab chiqarishlarining tarkibida foydali komponentlar mavjud bo‘lgan chiqindilarini qonun hujjatlarida nazarda tutilgan zarur ruxsat beruvchi hujjatlar olinishini hisobga olgan holda qayta ishlash huquqini tasdiqlovchi hujjat;

Foydali qazilmalarni kavlab olish bilan bog‘liq bo‘lmagan maqsadlarda yer osti inshootlarini qurish va ishlatish uchun yer qa’ri uchastkalaridan foydalanish huquqini beradigan ruxsatnoma — uning egasini yer osti inshootlarini qurish va ulardan foydalanish, shu jumladan, uglevodorodlarni yer ostida saqlash, chiqindilarni saqlash va ko‘mib tashlash uchun yer qa’rining muayyan uchastkasidan foydalanish huquqini tasdiqlovchi hujjat;

foydali qazilmalarni kavlab olish uchun yer qa’ri uchastkasidan foydalanish huquqini beradigan ruxsatnoma — uning egasini foydali qazilma konini ishlatish, qazib olingan mineral xomashyoni qayta ishlash, shu jumladan, agar ruxsatnoma shartlarida boshqa qoida nazarda tutilmagan bo‘lsa, qazib chiqarish jarayonida olingan texnogen mineral hosilalardan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan zarur ruxsat beruvchi hujjatlar olinishini hisobga olgan holda foydalanish (qayta ishlash) huquqini tasdiqlovchi hujjat.

Geologik jihatdan o‘rganish uchun tadbirkorlik tavakkalchiligi shartlarida foydali qazilma konlarini qazib olish, texnogen mineral hosilalardan foydalanish va boshqa maqsadlar, foydali qazilmalarni kavlab olish bilan bog‘liq bo‘lmagan va ushbu Nizomda nazarda tutilgan yer qa’ri uchastkasidan foydalanish huquqini berish uchun asos ruxsatnoma hisoblanadi.

Yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish shartlari

Yer qa'ridan foydalanish turlariga qarab O'zbekiston Respublikasining "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi va "Xavfli ishlab chiqarish obyektlarining sanoat xavfsizligi to'g'risida"gi Qonunlarida belgilangan talablar va shartlar yer qa'ri uchastkalaridan foydalanishning asosiy shartlariga tegishlidir.

Ruxsatnoma olish uchun bajarilishi zarur bo'lgan shartlar ro'yxati vakolatli organning rasmiy veb-saytida joylashtiriladi.

Yer qa'ridan foydalanish maqsadlariga qarab yer qa'ridan foydalanish shartlarida quyidagi qo'shimcha shartlar:

- a) geologik jihatdan o'rganish uchun:
- b) foydali qazilmalarni kavlab olish uchun:
- v) foydali qazilmalarni kavlab olish bilan bog'liq bo'lmagan maqsadlarda yer osti inshootlarini qurish va ishlatish uchun:

Yer qa'ri uchastkasidan foydalanish shartlari, shuningdek, foydali qazilmalarni kavlab olish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lmaganda, shuningdek, ruxsatnoma berilgan paytdagidan jiddiy ravishda farq qiladigan holatlar paydo bo'lganda mineral xomashyo va uni qayta ishlash mahsulotlariga konyunktura o'zgarishi munosabati bilan yer qa'ridan foydalanuvchining iltimosnomasi bo'yicha qayta ko'rib chiqilishi va o'zgartirilishi mumkin.

"Yer osti boyliklari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq yer qa'ridan foydalanish huquqi:

- a) geologik jihatdan o'rganish uchun — besh yilgacha muddatga;
- b) foydali qazilmalarni kavlab olish va texnogen mineral hosilalardan foydalanish uchun:

dastlab ruxsatnoma berilganda — o'n yil muddatga, keyinchalik, texnik-iqtisodiy asoslar belgilangan muddatlarda taqdim etilgandan so'ng foydali qazilma konini yoki texnogen mineral hosilalarni ishga solish davrini inobatga olgan holda, uning muddatini uzaytirishni kafolatlash sharti bilan;

texnik-iqtisodiy asoslar taqdim etilgandan so'ng — foydali qazilma konini yoki texnogen mineral hosilalarni ishga solishning texnik-iqtisodiy asoslarda belgilangan muddatiga;

v) nodir tosh xomashyosi namunalarini, paleontologik qoldiqlarni va boshqa geologik kolleksiyabop materiallarni to'plash uchun — ikki yilgacha muddatga;

g) foydali qazilmalarni kavlab olish bilan bog'liq bo'lmagan maqsadlarda yer osti inshootlarini qurish va ishlatish uchun yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish, shu jumladan, neft, gaz, gaz kondensati, boshqa moddalar va materiallarni yer ostida saqlash, chiqindilarni saqlash va ko'mib tashlash uchun — muddatsiz foydalanishga;

d) muhofaza etiladigan geologiya obyektlarini barpo etish uchun — muddatsiz foydalanishga beriladi.

Yer qa'ridan foydalanish muddatlari ruxsatnomada ko'rsatiladi va yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi uchun ruxsatnoma berilgan kundan boshlab hisoblanadi.

3-BOB. MINERAL XOMASHYO RESURLARINI IQTISODIY BAHOLASHNING ASOSIY TUSHUNCHALARI

3.1. Umumiy geologik iqtisodiy baholash tushunchalari

Mineral resurslarni iqtisodiy baholashdan maqsad shuki, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, yer qobig'ini, atrof-muhitni muhofaza qilishni ta'minlash uchun bu resurslarni haqiqiy miqdori va sifatini aniqlash kerak. Bunday baholash tabiiy resurslardan foydalanuvchi ishlab chiqarish korxonalari bilan boshqa iqtisodiy tarmoqlarning samaradorligi orasidagi uzviy bog'liqligi bilan moslashgan holda aniqlanadi. Bizga ma'lumki, ishlab chiqarish tarmoqlari atrof - muhit holatiga katta ta'sir ko'rsatadi va shuning uchun bunday tarmoqlarning xo'jalik ishlab chiqarish faoliyatlari natijasida ko'rsatilgan zararni qiymat ko'rinishida baholanish albatta zarurdir. Bunday o'zaro ta'sirni tartib bilan iqtisodiy nazorat qilish tabiiy resurslarni qiymat ko'rinishida baholanishi asosida olib boriladi. Bunday nazorat esa iqtisodiy ishlab chiqarish tarmoqlarida tabiiy resurslarni ahamiyati va zarurligining mohiyatini ochib beradi. Tabiiy resurslarni qiymat ko'rinishidagi iqtisodiy baholash kerakligini hal qilishda Gofman katta hissa qo'shgan.

Mineral resurslarni iqtisodiy baholash quyidagi omillarni aniqlashtirish uchun zarurdir:

1. Tabiiy resurslardan tashkil topgan tabiiy boyliklarni miqdorini va sifatini aniqlashda;
2. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, iste'mol qilish va tiklashda ko'rib chiqilayotgan variantlarni tanlashda;
3. Tabiiy resurslarni bashoratlashda, ulardan foydalanishni rejalashtirishda va foydalanishdagi ko'rsatkichlarni asoslanganda;
4. Tabiiy resurslarni o'zlashtirishda tabiiy zararni baholashda, ushbu zararlarni oldini olish tadbirlarini samaradorligini aniqlashda.

Mineral resurslarni iqtisodiy baholash maqsadi – ishlab chiqarish tarmoqlarida tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni himoya qilishda ishlab chiqarishni samaradorligini oshirish, xo'jalik tarmoqlarining ehtiyojini ta'minlashdan iboratdir. Tabiiy resurslarni iqtisodiy baholash foydalanishda yo'qotilishini hisobga olish va atrof muhitga ko'rsatilgan ekologik zararlarni ishlab chiqarish natijasida qiymat ko'rinishida baholash uchun imkon yaratadi.

Mineral resurslarni iqtisodiy baholashdagi hisoblar orqali mahsulot qiymatini aniqlashda tabiiy resurslardan foydalanuvchi tarmoqlarning mahsulotlarini ishlab chiqarishdagi chegaraviy xarajatlaridan foydalanish tavsiya qilinadi.

Chegaraviy xarajatlar deb ma'lum vaqtga, ya'ni rejalashtirilgan davrda mahsulotni ishlab chiqarishda sarflanadigan mo'ljaldagi chegaradagi xarajatning me'yori bo'yicha belgilanishi tushuniladi.

Konchilik sanoatida mineral resurslarni iqtisodiy baholash katta ahamiyatga egadir: mineral resurslarga xalq ho'jaligida bo'lgan ehtiyojni aniqlashda; kelajak avlodga qazib olishga qoldirilgan zaxiralarni aniqlashda; zaxira maydonlarini dastlabki iqtisodiy baholashda; konchilik korxonalarini loyihalashtirishda; tabiatni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlar o'tkazishda; maydonning geologik zaxiralarini aniqlashda; ijtimoiy-ekologik ta'sirlari bo'yicha qazib olish mumkin bo'lgan zaxiralarni baholashda; ijtimoiy-ekologik salbiy ta'sirlarni kamaytirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqishda; korxonani joylashtirish to'g'risida qaror qabul qilisnda.

Konga iqtisodiy baho berish uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

1. Mineral xomashyo qazib olishdagi ajratilgan kapital mablag'lar miqdori.
2. Konchilik tarmog'idagi ishchining mehnat uumdorligi.
3. Qazib olinayotgan bir tonna xom ashyoning tannarxi.
4. Boyitishga ajratilgan solshptprma kapital mablag'lar miqdorini.
5. Boyitnlgan bir TONNA xom ashyoning tainarxn.
6. Qayta Ishlovchi korxonalarpda acociy fondlardan foydalanish darajasi,
7. Bir tonna mahsulot yoki yarim mahsulotnpng to'liq tapnarxi.
8. Qazib chiqaruvchi tarmog' korxonalarning qurish muddatlari.
9. Ajratilgan kapital mablarlarnnng koplash muddati.
10. Rentabellik.

Olingan ko'rsatkichlar o'xshash kon-texnika shart-sharoiti qazilma boyliklar qazib chiqarayotgan mavjud yoki loyihalangan konchilik korxonalarining ma'lumotlari bilan taqqoslanadi.

Minimal canoat miqdori bu qadrli komponentning shunday miqdoriki, undan olinadigan qiymat foydali qazilmani qazib chiqarishga va qayta ishlashga ketadigan hamma xarajatlarni, shu jumladan kapital mablag'lar ham qoplashi kerak.

Minimal sanoat miqdori ko'pgina omillarga bog'liq:

rudadan foydali komponentni ajratib olish darajasiga;

korxonaning ishlab chiqarish quvvatiga;

texnologik jarayonlarning sermehnatliligiga;

kapital mablag'lar hajmiga;

atrof-muhitni sarflanadigan xarajatlarga;

qidirib topilgan zaxiralar miqdoriga;

tayyor mahsulotining tannarxi va bahosiga.

Bir nechta foydali komponentlarga ega bo'lgan konlar uchun minimal sanoat miqdori har bir komponent uchun alohida, yoki shartli metall bo'yicha belgilanadi. Bu shartli metall sifatida odatda asosiy foydali komponent qabul qilinadi, yo'ldosh komponentlar miqdori esa o'tkazish koeffitsiyentlari yordamida hisobga olinadi.

Har bir kon uchun va komponent uchun o'tkazish koeffitsiyentlari komponentlarning qiymatiga, ularni qazib olish imkoniyatlariga bog'liq holda hisoblanadi.

Umumiy geologik iqtisodiy baholash tushunchalari:

Mineral xomashyo konditsiyasi - yer qobig'idagi foydali qazilmani mineral miqdori va sifati bo'yicha baholovchi ko'rsatkichlar sistemasi (geologik, kon-texnik, texnologik va iqtisodiy talablarni asoslashdagi shartlarni hisobga olgan holda).

Foydali komponentlarning tarkibi- aniqlangan zararlar, qazib olish va qayta ishlangan mineral xomashyolarning sifat ko'rsatkichlarini baholashda aniqlanadi.

Kichiq sanoat tarkibi-foydali qazilmani aniqlashga, qazib olishga va qayta ishlashga ketgan xarajatlarni qoplovchi foydali komponent tarkibining hisobi.

Texnik-iqtisod hisobot yoki asoslash- bu shunday hujjatki, unda iqtisodiy hisoblashlar, konni aniqlashlar, aniqlangan konni o'zlashtirish, kon qazib olish korxonasida loyihalash va qurilishi, tarmoqli kelajak rivoji uchun qilingan hisoblar ko'rsatilgan barcha hujjatlar.

Konning iqtisodiy xarakteristikasi-aniqlangan, o'zlashtirish va qazib olish uchun tavsiya qilingan konni bir xil foydali qazil joylashgan kon bilan taqqoslash.

Olinadigan ruda bahosi har bir foydali qazilmani 1t. rudadan haqiqiy yoki potensial ajratib olinadigan va oxirgi mahsulotning ulgurji qiymatiga to'g'ri keladigan algebraik yig'indidan iborat.

Olinadigan ruda bahosi quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$R_q = S * K * S$$

Bu yerda, S- rudadan ajratib olinadigan foydali komponentning tarkibi; K-foydali komponentning tovar mahsulotigacha ajratib olinadigan koeffitsiyent;

S-oxirgi mahsulotning ulgurji qiymati.

3.2. Kon qazib olish korxonasi foydali qazilma zaxiralarini sanoat miqyosida o'zlashtirish

Kon qazib olish korxonasi foydali qazilma zaxiralarini tasdiqlangandan so'ng va sanoat miqyosida o'zlashtirish uchun to'shirilgandan so'ng loyihalanadi.

O'zbekiston Respublikasi foydali qazilmalari zaxiralarini hisobga olish va hisobot balanslarini tuzish tartibini quyidagi asosiy tushunchalardan foydalaniladi: .

foydali qazilmalar zaxiralari toifalari (A, V, S₁, S₂) — konlarning o'rganilganlik darajasi, xomashyo sifati va foydali qazilmalarni qazib olishning konchilik-texnika shart-sharoitlarga bog'liq holda belgilanadigan zaxiralar toifasi;

foydali qazilmalarning balansdagi zaxiralari (balansdagi zaxiralar) — joriy davrda foydalanish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lgan zaxiralar (kon zaxiralarini hisoblab chiqish uchun belgilangan konditsiyalarni qondiradi);

foydali qazilmalarning balansdan tashqari zaxiralari (balansdan tashqari zaxiralar) — balans zaxirasini o'rganilganlik

bo'yicha taqdim qilinadigan talablarga javob beradigan, biroq baholash vaqtida konchilik-texnika, sifat, ekologik va boshqa sabablarga ko'ra foydalanish mumkin bo'lmagan, shuningdek keyinchalik sanoat yo'sinida o'zlashtirish obyekti bo'lishi mumkin bo'lgan zaxiralar;

foydali qazilma koni — yer qa'rining miqdori va sifati jihatidan ishga solish obyekti bo'lishi mumkin bo'lgan foydali qazilmalari bor uchastkasi.

Konni qaytarish - shunday yer qobig'ini qismiki, unda foydali qazilma qatlamini qazib olish uchun tavsiya qilingan korxonadir.

Kon qazib olish korxonasining sanoat quvvati- tabiiy boyliklar birligida foydali qazilmaning loyihadagi qazib olish miqdori.

Konni qazib olish intensivligi-kon zaxiralarini qazib olish tezligi. Foydali qazilma konlarining davlat kadastiri – har bir kondagi asosiy zaxiralarni soni va sifatini xarakterlovchi, kon-texnik, gidrogeologik va boshqa sharoitlarda konlarni qazib olish va ularni geologik-iqtisodiy baholash to'g'risidagi ma'lumotlarni olib borishdir.

Foydali qazilmalar zaxiralarini hisobga olish yer qa'ridan foydalanuvchilar tomonidan konlar bo'yicha alohida, zarur hollarda ularning uchastkalari, alohida qatlamlar, gorizontlar, shaxta maydonlari, foydali qazilmalarning sanoat turi, ularni qazib olish usullari va zaxiralar toifasi bo'yicha amalga oshiriladi.

Yer qa'ridan foydalanuvchilar tomonidan foydali qazilmalar zaxiralari quyidagilar bo'yicha alohida hisobga olinishi zarur:

foydali qazilmalarning balansdagi va balansdan tashqari zaxiralari;
konlar — ularning uchastkalari, uyumlari, qatlamlari, gorizontlari, ma'danli jinslari, shaxta maydonlari va kesimlari;

foydali qazilmalarning sanoat turi va navlari (markasi);

qazib olish usullari;

foydali qazilmalar zaxiralari toifalari (A, V, S₁, S₂);

foydali qazilmalar konlarini o'rganilganlik va sanoat yo'sinida o'zlashtirish darajasi (qidirilayotgan, sanoat yo'sinida o'zlashtirishga tayyorlangan, qazib olinadigan, konservatsiya qilingan).

Yer qa'ridan foydalanishda ularni geologik o'rganish, ya'ni mineral xomashyo resurslarni hosil bo'lishi, foydali qazilma konlarini qidirish, razveka qilish va qazib olish, foydali qazilmalarni qazib olishga bog'liq

bo'lmagan yer osti inshootlarini qurilishi va ekspluatatsiya ishlarini ko'rib chiqiladi.

Yer qa'ridan foydalanuvchilar quyidagilarni ta'minlashlari shart:

-to'liq geologik o'rganish, yer qa'ridan oqilona, kompleks foydalanish va muhofaza qilish:

-yer qobig'idan foydalanishdagi bog'liq ishlarni olib borishda aholini va ishchilarni xavfsizligini ta'minlashlari:

-atmosfera havosini, yerni, o'rmonlarni, suv va tabiiy muhitdagi boshqa obyektlarni muhofaza qilishni:

-yer qa'ridan foydalanishdagi ishlarni za'ovednik, tabiat esdalik va madaniyatiga yomon ta'siridan saqlash;

-yer qa'ridan foydalanishda buzilgan yer maydonlarini xavfsizlik holatiga keltirish.

Differensial kon rentasining asosi kon ishlab chiqarish sanoatidagi turli haqiqiy ish unumdorligi hisoblanadi.

Haqiqiy ish unumdorligi foydali qazilmalarni bir necha omillar asosida razvedka qilish va qazib olishdagi mehnatdir.

Mineral xomashyoga bo'lgan ehtiyoj aniqlash sanoat tarmog'i talab qiladigan tovar mahsulotni rejalashtirilgan darajada ishlab chiqarish va qayta ishlash uchun aniqlanadi.

3.3. Ekologik boshqaruv tizimlari

Ekologik boshqaruv tizimlari g'oyat murakkab bo'lib, ular quyidagi tarkibiy qisimlardan tashkil topiladi:

boshqaruv tamoyillari va qo'llaniladigan usullar;

boshqaruv harakatlarining barcha qismlari to'plami (tashkil etish, prognozlash, normalashtirish, rejalash, nazorat va tartibga solish, hisob va hisobot, tahlil, axborot toplash va qayta ishlash);

boshqaruv tuzilishi;

boshqaruv xodimlari;

qabul qilingan normalar va qoidalar;

texnik vositalar.

Ekologik boshqaruv tizimining asosini ma'lumotlar bankidan iborat bo'lgan axborotlar tashkil etadi. Davlat reyestri sanoat yo'sinida o'zlashtirishga tayyorlangan har bir kon bo'yiga konni geologik-iqtisodiy

baholash natijalari va uni ishlatish sharoiti haqidagi, chiqarib olinayotgan mineral xomashyo mineral miqdori va sifati hamda uning bozor konyunkturasi hisobga olingan holdagi qiymati haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu ma'lumotlar o'z navbatida, mineral xomashyo resurslardan foydalanish va ularni muhofaza qilishni boshqarishga dastlabki asos bo'lib xizmat qiladi.

Ekologik boshqaruv maqsadga muvofiq ta'sir sifatida boshqaruv harakatlarining ma'lum ketma-ketligi bo'lib, qator boshqaruv richaglari tizimdan foydalanadi. Boshqaruv jarayondari o'z-o'zini tartibga soluvchi tizimlarga xos bo'lib, ular o'zgaruvchan atrof-muhit sharoitida o'zlarining asosiy xossalarini saqlab qolish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Boshqaruvning quyidagi umumiy elementlarini ajratish mumkin: boshqaruv obyekti va subyekti, to'g'ri va teskari axborot aloqalari, ekologik va ijtimoiy muhit. Boshqaruvning obyekti va subyekti ular o'rtasida yuzaga keladigan aloqalarning 'aydo bo'lishi bilan boshqariladigan o'zgaruvchan (dinamik) tizimni tashkil etadi.

Tabiiy resurslarni boshqarish ularning manbalariga sun'iy ta'sir ko'rsatish bo'lib, tiklanmaydigan resurslarni eng kop darajada qazib olish yoki tiklanadigan resurslarni o'z-o'zini tiklashga to'liq yerishish maqsadlarini hamda chiqindisiz texnologiyani rivojlantirish imkoniyatlarini maksimal hisobga olishni ko'zda tutadi. Atrof tabiiy muhitni boshqarish atrof-muhitga ishlab chiqarish va ishlab chiqariladigan mahsulotlarning zararli ta'sirini cheklaydigan norma va talablarning bajaoilinshi hamda tabiiy resurslardan ratsional foydalanish, ularni tiklash va takror ishlab chiqarishni ta'minlaydi.

**Bu faoliyat kop hollarda quyidagi natijalarga yerishishga
yo'naltiriladi:**

1. foydali qazilma konlaridan rasional foydalanish;
2. atrof-muhit elementlari nazorati va boshqaruv tizimlari samarali ishlashi va ularning barcha birlashmalar, korxonalar, firmalar xizmati bilan aloqalari samarasini oshirish;
3. atmosferaning chiqarmalar bilan ifloslanishini to'liq bartaraf etish yoki me'yoriy talablar darajasida yoki undan 'astroq bo'lishiga yerishish;
4. suv sarfini kamaytirish;

5. suv obyektlari tashlanmalar bilan ifloslanishini to'liq bartaraf etish yoki me'yoriy talablar darajasigacha kamaytirish;

6. tuproq va yer osti boyliklari ifloslanishini me'yoriy talablar darajasigacha yoki undan kamroq darajagacha kamaytirish;

7. foydali qazilma konlarini kompleks o'zlashtirish va chiqindisiz texnologiyani qo'llash asosida yo'ldosh, qo'shimcha mahsulotlar va ikkilamchi resurslardan to'liq foydalanish;

8. Foydali qazilmalarning isrof bo'lishini eng kam darajaga tushirish va ularning ko'payishiga yo'l qo'ymaslik;

9. Tog'-kon sanoati korxonalari mahsulotlariga ekologik asoslangan talablarga rioya qilishini ta'minlaydi.

Bu tadbirlarning ko'pchiligini amalga oshirish iqtisodiy richaglardan to'liq foydalanish bilan uzviy bog'liqdir.

Ekologik boshqaruv tizimi quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

1. Bajariladigan vazifalar va vakolatning bo'linishi maqsadlarida boshqaruv mehnati taqsimoti.

2. Dastlabki axborot oqimlari va boshqariladigan obyektlar barcha qismlarini harakatga keltiruvchi komandani markazlashtirish.

3. Hokimiyat ma'suliyatni (javobgarlikni taqsimlash), farmoyish berish huquqi va bo'ysunishga majbur qilish idorasi sifatida.

4. Kelishimlar , normalar, me'yorlar, standartlarga rioya qilish intizomi.

5. Bir rahbar va bir harakat dasturi mavjudligida rahbarlik birligi va ularning boshqaruv tuzilmasining to'g'ri tarkibi va yakkaboshchilik (bir boshliq rahbarligi) bilan ta'minlanishi.

6. Xususiy manfaatlarni umumiy manfaatlarga bo'ysundirish. O'z vazifalarini yaxshi bajarganlik uchun rag'batlantirish (ish haqi, mukofotlar foyda olishda ishtirok etish).

7. O'zinig aniq vazifalari bo'lgan rahbarlik lavozimlarining oliy bo'g'indan tortib, to quyi bo'g'inigacha zarur iyerarxiyasi mavjudligi.

8. Tartibning mavjudligi ya'ni har bir shaxs uchun ma'lum o'ringa va har bir shaxs uchun o'z o'рни bo'lishiga erishish.

4-BOB. KONCHILIK SANOATI KORXONALARNING ISHLAB CHIQUARISH RESURSLARI

4.1. Ishlab chiqarish fondlarining iqtisodiy mohiyati va ularning strukturasi

Ishlab chiqarish jarayonida uning muhim elementlari - ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi o'rtasida o'zaro aloqalar sodir bo'ladi. Ishlab chiqarish vositalari o'zining ish jarayonida bajaradigan rolga qarab, Mehnat vositalari va Mehnat buyumlariga bo'linadi.

Mehnat vositalari-inson mehnat buyumlariga ta'sir qiladigan va ularni o'zgartiradigan moddiy vositalar majmui. Ishlab chiqarish jarayonida inson moddiy boylik yaratish maqsadida ta'sir qiladigan barcha narsalar Mehnat buyumlaridir.

Mehnat vositalari asosiy fondlarni, mehnat buyumlari esa aylanma fondlarni tashkil etadi. Asosiy va aylanma fondlar korxona, tarmoq va butun xalq xo'jaligining ishlab chiqarish fondlarini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish vositalarining asosiy va aylanma fondlariga bo'linishi ijtimoiy ishlab chiqarishning barcha shakllariga xosdir, chunki u Mehnat jarayonining o'zidan, ishlab chiqarishning moddiy sharoitlaridan kelib chiqadi.

Ishlab chiqarish asosiy fondlarining yangilanish va takomillashuviga sanoat korxonalarini kurish, rekonstruksiya qilish va kengaytirishda yangi asosiy fondlarni yanada yuqoriroq texnik darajada yaratish yo'li bilan, shuningdek ishlab turgan korxonalarning sanoat uskunalarini modernizatsiyalash va yemirilgan hamda ma'naviy eskirgan ishlab chiqarish fondlarini yangilash asosida yerishiladi.

Ishlab chiqarish jarayonida turli Mehnat vositalari turlicha rol o'ynaydi. Kengaytirilgan ishlab chiqarishni rejalashtirish, amortizatsiya jamg'armalarini hisobga olish va ularni aniqlash uchun asosiy ishlab chiqarish fondlari tur va guruhlariga bo'linadi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayoniga nisbatan quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1.Egalik bo'yicha:** faoliyatdagi, harakatsiz, konservatsiya qilingan,
- 2.Foydalanish bo'yicha:** faoliyatdagi, harakatsiz, konservatsiya qilingan, ijaraga berilgan va rezervdagi fondlar.

3.Ishlab chiqarishda qatnashishi bo'yicha: ishlab chiqarishda bevosita qatnashuvchi (sanoat ishlab chiqarish) asosiy fondlar va ishlab chiqarishda qatnashmaydigan (nosanoat) asosiy fondlar.

Sanoatda qabul qilingan yagona tasnif bo'yicha asosiy fondlar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1.Binolar-qurilish obyektlari texnologik jarayonlarning maromli o'tishini ta'minlaydi. Bu guruhga: sexlarning ishlab chiqarish binolari, ma'muriy maishiy kombinatlarning binolari, boyitish fabrikalari, elektr podstantsiyalari, depolar, hamda yordamchi sexlarning binolari kiradi.

2. Inshootlar-Mehnat buyumini o'zgartirish bilan bog'liq bo'lmagan texnik vazifalarni bajarishga mo'ljallangan muhandislik obyektlari.

3.Uzatish qurilmalari-bu qurilmalar yordamida elektr, issiqlik va mexanik energiya, shuningdek turli moddalarni bir obyektidan boshqasiga uzatiladi.

4.Mashina va uskunalar: kuch mashinalari va uskunalari; ish mashinalari va uskunalari; o'lchov va boshqarish asboblari va qurilmalari hamda laboratoriya uskunalari; hisoblash texnikasi va boshqa mashina hamda uskunalari.

5.Transpot vositalaridan ishlab chiqarishning ayrim bo'g'inlari o'rtasidagi aloqalarni amalga oshirishda foydalaniladi. Ulardan korxonalar ichida hamda ulardan tashqarida odam va yuklarni tashishda foydalaniladi. Bu guruhga elektrovozlar, vagonlar, avtomobillar, traktorlar, tyagachlar, avtokaralar, elektrokaralar va hokazolar kiradi.

6.Barcha turdagi asboblari - mexanizatsiyalashtirilgan va mexanizatsiyalashtirilmagan asboblari:

Mehnat buyumlariga ishlov berishga mo'ljallangan mehnat qurollari va moslamalari kiradi.

7.Ishlab chiqarishga oid jarayonlarni ta'minlash, suyuq va sochiluvchan moddalarni saqlash;

Mehnat muhofazasini ta'minlashga mo'ljallangan inventar va asboblari asosiy fondlarning "Ishlab chiqarish inventarlari va asboblari" guruhini tashkil qiladi. Bular ish stollari, chanlar, mashinalarni o'rash to'siqlari shkaflar, stellajlar, inventar idishlari va boshqalar.

8.Xo‘jalik inventari-idora buyumlari, veshalkalar, garderoblar, stollar, shkaflar, yozuv mashinalari, hujjatlarni ko‘paytiruv apparatlari, o‘t o‘chirish buyumlari.

9.Boshqa asosiy fondlarga kutubxona fondlari.

Asosiy fondlarning tasnifi doimiy emas va u vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi mumkin.

Quyidagi 3- jadvalda sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining iqtisodiy faoliyati turlari bo‘yicha tarkibi keltirilgan.

3-Jadval ma’lumotlariga asosan sanoatda asosiy ishlab chiqarish fondlari faol qismi 2015-yilda 49,8 foizni 2018-yilda esa 58,7 foizni tashkil etdi.

Tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash sanoatida asosiy ishlab chiqarish fondlari faol qismi 2015-yilda 63,4 foizni 2018-yilda esa 31.5 foizni tashkil etdi. Sanoatda asosiy fondlarning tuzilmasida ijobiy tarafga o‘zgardi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari konchilik korxonasining ishlab chiqarish jarayonida bajaradigan rolga qarab faol va nafaol asosiy fondlarga bo‘linadi.

Faol asosiy ishlab chiqarish fondlari mehnat buyumining tayyor mahsulotga aylanishida bevosita qatnashadi. Konchilik sanoatida bu fondlarga mashinalar va uskunalar, transport vositalari, instrumentlar, o‘lchov va boshqaruv asboblari kiradi. Ular foydali qazilmalarni qazib chiqarishda bevosita ishtirok etadilar.

Asosiy ishlab chiqarish fondlarining nafaol qismi foydali qazilmalarni qazib chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi, lekin ishlab chiqarish jarayonining me’yorda olib borish uchun shart-sharoit yaratib beradi (inshootlar, binolar va hokazolar).

3- jadval

Sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining iqtisodiy faoliyati turlari bo'yicha tarkibi⁴ (yil oxiriga; foizda)

Sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlari	Shu jumladan:					
	binolar	inshootlar	uzatish moslamalari	mashina va uskunalar	transport vositalari	boshqa asosiy fondlar

Sanoat							
2015	100,0	11,3	19,6	19,3	40,0	4,9	4,9
2016	100,0	11,8	17,9	17,9	40,4	4,5	4,7
2017	100,0	11,3	13,5	13,5	44,7	5,5	4,3
2018	100,0	9,3	12,8	12,8	48,6	6,9	3,2

Shu jumladan:

Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash

2015	100,0	5,5	31,1	23,4	30,4	6,1	3,5
2016	100,0	6,9	32,5	22,1	32,0	5,9	0,7
2017	100,0	3,0	48,2	14,6	31,7	2,0	0,5
2018	100,0	1,9	51,3	15,3	29,0	2,2	0,3

Ishlab chiqaradigan sanoat

2015	100,0	18,3	8,4	3,9	57,4	4,5	7,3
2016	100,0	16,7	9,6	4,8	53,7	3,9	11,4
2017	100,0	14,9	10,3	5,3	54,0	8,0	7,5
2018	100,0	13,8	8,4	4,6	57,8	9,9	5,5

4.2. Sanoat korxonalarida nomoddiy aktivlar

Bozor munosabatlariga o'tish davrida iqtisodiy yangi ko'rsatkichlar paydo bo'lmoqda: nomoddiy aktivlar, uzoq muddatli investitsiyalar, gudvill, lizing, qimmatli qog'ozlar bozori, ish va bozor faolligi va boshqalar.

Korxona rahbarlari, iqtisodchilar va moliyaviy menejerlar ushbu tushunchi va atamalar haqida tasavvurga ega bo'lishi, ishlab chiqarish va tijorat faoliyatida ularni qo'llashi, o'z vaqtida zarur qarorlarni chiqarishlari shart. Mazkur bobda nomoddiy aktivlarning har xil turlari, tavsifi va baholash usullari ko'rib chiqilgan.

⁴ O'zbekiston sanoati 2015-2018/ Toshkent -2019/

Nomoddiy aktivlar – bu huquqiy va nomoddiy resurslar bo‘lib, ular bozor sharoitida korxonalar faoliyatining o‘sib borishida ustunlik beradi.

Bu aktivlarga: muassislik huquqi; patentlar; savdo belgilari; firma nufuzi; kompyuter dasturlari; reklama xarajatlari; tashkiliy xarajatlar; litsenziyalar; ijara shartnomalari; franchayzing va boshqalar kiradi.

Patent – vakolatli organ tomonidan beriladigan va patent egasining kashfiyotini, muallifligini va kashfiyotga bo‘lgan istisno tariqasidagi huquqini tasdiqlovchi hujjatdir. U raqobatchilarning patentlangan yangilikdan foydalanishiga yo‘l qo‘ymaydi va shu orqali muallifga yangi texnika va texnologiyaga tegishli tarmoqdagi ko‘plab korxonalar tasarrufiga yetib borgunicha qo‘shimcha foyda olishga imkon yaratadi.

Litsenziya – ma‘lum haq evaziga boshqa shaxs yoki organ tomonidan kashfiyot, texnologiya, texnik bilimlar va sanoat tajribasi, ishlab chiqarish sirlari, savdo markasi, ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan tijorat yoki boshqa axborotdan ma‘lum muddatga foydalanishdir. Litsenziyalar oddiy (istisnosiz), istisnoli va to‘la litsenziyalarga bo‘linadi.

“Nou – xau”larga (ingliz tilidan “qandayligini bilish” degan ma‘noni anglatadi) – tijorat qimmatiga ega bo‘gan, ishlab chiqarishda va kasbiy amaliyotida qo‘llash mumkin. Bo‘lgan va patent himoyasiga ega bo‘lgan texnik tijorat, moliyaviy va boshqa tushadigan texnik bilimlar va amaliy tajribani kiritadilar. «Nou- xau»larning asosiy belgilaridan biri – ushbu axborotning maxfiyligidir. Odatda “nou – xau” vaqt o‘tishi bilan tijorat qimmatini yo‘qotadi va ko‘pchilikka ma‘lum bo‘ladi. Tijorat maqsadida – ustav sarmoyaga badal sifatida, oldi-sotdi jarayonida foydalanish uchun, ehtimoliy zararlarini qoplash uchun; korxona balansini hisoblashda.

4.3.Asosiy ishlab chiqarish fondlarini hisobga olish va baholash

Asosiy fondlarni shakllanish va ulardan foydalanish samaradorligi darajasini nazorat qilish uchun konchilik korxonalariga tegishli barcha asosiy fondlar pul va natural hisobga olish asosan uchastkalar, sexlar va korxonalar bo‘yicha ishlab chiqarish dasturini tuzish va ularning ish natijalarini tahlil qilish uchun zarurdir. Asosiy fondlarning pul shakli asosiy fondlar umumiy qiymatini aniqlash, amortizatsiya ajratmalar miqdorini va qayta tiklash uchun kerakli mablag‘larni aniqlash uchun zarur.

Quyidagi 4-jadvalda iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha sanoat korxonalari asosiy fondlarining ulushi keltirilgan.

4-jadval ma'lumotlariga asosan tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash sanoatida 2018-yilda 2015- yilga nisbatan asosiy fondlarning ulushi 18 foizga kamaygan.

Asosiy fondlarning pul hisobidagi qiymati asosiy mablag'lar deb yuritiladi. Asosiy fondlarning uzoq vaqtgacha asta-sekin yemirilib xizmat qilishi ma'lum. Bu vaqt davomida asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish sharoitlari ham o'zgaradi. Bu hol asosiy fondlarni pul bilan baholashning maxsus usullaridan foydalanish zaruratini keltirib chiqaradi.

Konchilik sanoatida:

- a) dastlabki qiymat bo'yicha ;
- b) qayta qoldiq qiymat bo'yicha asosiy fondlarni hisobga olish va baholash usullari keng tarqalgandir.

Dastlabki qiymat bo'yicha asosiy fondlarni baholash va hisobga olish sotib olingan mehnat vositalarini yoki qurilishning mablag' sarflangan davrdagi bahoda aniqlangan qiymatini ko'rsatadi.

4-jadval

Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha sanoat korxonalari asosiy fondlarining ulushi⁵ (jamiga nisbatan foizda)

	2015	2016	2017	2018
Sanoat jami				
shu jumladan	100,0	100,0	100,0	100,0
Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	47,9	43,8	28,1	25,1
Ishlab chiqaradigan sanoat	32,5	35,5	52,0	53,1
Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash	18,1	18,9	17,3	19,3
Suv bilan ta'minlash; kanalizatsiya, chiqindilarni yig'ish va utilizatsiya qilish	1,5	1,8	2,5	2,5

⁵ O'zbekiston sanoati 2015-2018/ Toshkent -2019/

Dastlabki qiymat bo'yicha asosiy fondlarni baholash va hisobga olish sotib olingan mehnat vositalarini yoki qurilishning mablag' sarflangan davrdagi bahoda aniqlangan qiymatini ko'rsatadi.

Fondlar dastlabki qiymatini quyidagi ifoda bo'yicha aniqlash mumkin.

$$Fd = Xo + Xt + Xq$$

Bu yerda: Xo – uskunalarining sotib olingan bahosi;

Xt – transport xarajatlari;

Xq – qurilish va montaj ishlari qiymati.

Asosiy fondlarning dastlabki qiymati ba'zi kamchiliklarga ega.

Gap shundaki, mashina va uskunalar narxi, shuningdek, qurilish qiymatlari vaqt o'tishi bilan o'zgaradi. Shuning uchun asosiy fondlarning qiymati ularning sotib olingan yoki barpo etilgan vaqtiga ko'ra bir-biridan sezilarli darajada farqlanuvchi baholarda belgilanadi va bu hol asosiy fondlar dinamikasi haqida, ularning sifati va yemirilish darajasi haqida haqiqiy tushunchaga ega bo'lish imkonini bermaydi. Baho omilining buzib ko'rsatuvchi ta'sirini yo'qotish uchun asosiy fondlarni ularning hozirgi vaqtda qayta tiklash qiymati bilan baholashdan foydalaniladi.

Asosiy fondlarni dastlabki va qayta tiklash qiymati bo'yicha baholash ikki ko'rinishda, ya'ni to'la va qoldiq qiymat bo'yicha bo'lishi mumkin.

To'la qiymat shu asosiy fondlarning ishlashi natijasida ularning tayyor mahsulotga o'tkazgan qiymati qismini hisobga olmaydi.

Qoldiq qiymat esa, asosiy fondlar dastlabki yoki qayta tiklanish qiymati bilan uning yemirilgan qismi qiymatining ayirmasiga teng:

$$Qq = Fd - \frac{Na \cdot Fd \cdot T}{100}$$

bu yerda: Qq – asosiy fondlarning qoldiq qiymati;

Fd – asosiy fondlarning dastlabki qiymati;

Na – amortizatsiya ajratmalari me'yori, %;

T – asosiy fondlardan foydalanish vaqti, yillar.

Asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanadi:

$$F_{o'rt} = F_{y.b.} + \sum \frac{F_i t_i}{12} - \sum \frac{F_{ch}(12 - t_{ch})}{12}$$

bu yerda: $F_{y.b.}$ – asosiy fondlarning yil boshidagi qiymati;

$F_{i.}$, $F_{ch.}$ – Rejalashtirilgan yilda ishga tushadigan va ishdan chiqadigan asosiy fondlar qiymati;

t_i , t_{ch} – rejalashtirilgan yilda asosiy fondlar ishga tushadigan va ishdan chiqadigan oylar.

Sanoat korxonalarida asosiy fondlar xarajati chiqish koefitsiyenti K_{ch} va yangilanish koefitsiyenti bilan xarakterlanadi. **Bu koefitsiyentlar quyidagi ifoda orqali aniqlanadi:**

$$Q_{ch}=F_{ch/y.b.} \quad Q_n=F_{y.b.}/F_{n.g.},$$

bu yerda: $F_{y.o.}$ – asosiy fondlarning yil oxiridagi qiymati.

Asosiy fondlarning yil oxirida qiymati quyidagicha aniqlanadi.

$$F_{y.o.}=F_{y.b.}+F_i-F_{ch}$$

4.4. Asosiy fondlarning yemirilishi

Asosiy fondlarning yemirilishi ulardan foydalanish davrida qiymatini tayyorlangan Mahsulotga o'tib borishi natijasida asta-sekin o'z qiymatlarini yo'qotib borishlari demakdir. Asosiy fondlar jismoniy va ma'naviy (iqtisodiy) yemiriladi. Jismoniy yemirilish asosiy fondlarni ishlash vaqtida ham, ular bekor turganda ham (materiallar tarkibini atmosfera sharoitlari ta'sirida yemirilish) sodir bo'lishi mumkin.

Asosiy fondlarning foizlarda aniqlangan yemirilish darajasi ularning haqiqiy xizmat muddatini me'yoriylik muddatiga taqsimlab hisoblanadi.

Quyidagi 5-jadvalda iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha sanoat korxonalari asosiy fondlarining eskirganlik darajasi keltirilgan.

5-jadval ma'lumotlariga asosan tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash sanoatida 2018-yilda 2015- yilga nisbatan asosiy fondlarning nisbatan yangilangan.

5-jadval

Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining eskirganlik darajasi⁶ (yil oxiriga fondlar jami qiymatidan foizda)

	2015	2016	2017	2018
Sanoat jami				
shu jumladan	43,6	39,7	38,3	39,9
Tog'-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	43,4	43,5	31,6	33,4
Ishlab chiqaradigan sanoat	45,3	37,0	42,9	43,8
Elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash	41,6	36,5	36,4	38,7
Suv bilan ta'minlash; kanalizatsiya, chiqindilarni yig'ish va utilitatsiya qilish	36,7	36,2	30,8	32,3

Jismoniy yemirilishni aniqlash asosiy fondlar qoldiq qiymatini aniqlash va eskirib qolgan mashinalarning yangilariga almashtirishni rejalashtirish uchun zarur.

Mashina va uskunarlar va boshqa asosiy fondlar jismoniy yemirilishdan tashqari ma'naviy yemiriladi, o'zining texnik o'lchamlari va iqtisodiy samaradorligi jihatidan orqada qoladi.

Ma'naviy yemirilish asosiy fondlarning o'z qiymatini zamonaviy sharoitda ularni hosil qilishda ijtimoiy zarur xarajatlarning kamayishi yemirilishning birinchi shakli yoki ular qiymatining yanada unumliroq, tejamliroq va takomillashgan mashina va uskunarlar yaratish hisobiga kamayishidir yemirilishning ikkinchi shakli.

5-jadval ma'lumotlariga asosan tog'-kon sanoati va ochiq kon ishlarida sanoat ishlab chiqarish asosiy fondlarining eskirganlik darajasi 2018-yilda 2015-yilga nisbatan 10 foizga kamaygan.

⁶ O'zbekiston sanoati 2015-2018/ Toshkent -2019/

Mashina, uskuna va boshqa asosiy fondlar jismoniy yemirilishdan tashqari ma'naviy yemiriladi, o'zining texnik o'lchamlari va iqtisodiy samaradorligi jihatidan orqada qoladi.

Uskunaning texnik holati yemirilish ko'effitsiyenti K_{yem} , yaroqlilik ko'effitsiyenti va haqiqiy xizmat muddati T_{haq} orqali aniqlanadi.

Yemirilsh ko'effitsiyenti quyidagi ifoda orqali aniqlanadi.

$$K_{yem} = (I/F_d)/100,$$

bu yerda: I – uskunaning yemirilish summasi.

Yaroqlilik ko'effitsiyenti quyidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$K_{ya} = (F_k/F_d)100.$$

Uskunaning me'yoriy xizmat muddati quyidagi ifoda orqali aniqlanadi.

$$T_m = 100/N_r,$$

bu yerda: N_r – renovatsiya uchun yillik amortizatsiya ajratmalari me'yori.

Uskunaning yemirilish darajasi me'yoriy xizmat muddatiga asosan quyidagi ifoda orqali aniqlanadi.

$$K_y = (T_{haq}/T_m)100$$

Asosiy fondlardan foydalanish davrida yemirilish hisobiga o'z qiymatlarini asta-sekin tayyorlangan mahsulotga o'tqazib borishga asosiy fondlarning amortizatsiyasi deyiladi.

Byudjet tashkilotlari asosiy vositalarining eskirish aniqlash va buxgalteriya hisobida aks ettirish to'g'risidagi Nizomga asosan yillik eskirish me'yorlari berilgan.

Mazkur Nizom O'zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to'g'risida”gi Qonuniga muvofiq byudjet tashkilotlarining asosiy vositalarining eskirishini aniqlash va buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini belgilaydi. (6-jadval).

6-jadval

Byudjet tashkilotlari asosiy vositalarining yillik eskirish me'yorlari

Guruhlar t/r	Kichiq guruhlar t/r	Asosiy vositalarning nomi	Eskirishning yillik normasi, foizlarda
I		Binolar, imoratlar va inshootlar	
	1.	Binolar, imoratlar	5
	2.	Neft va gaz quduqlari	
	3.	Neft-gaz omborlari	
	4.	Kema qatnaydigan kanallar, suv kanallari	
	5.	Ko'priklar	
	6.	Dambalar, to'g'onlar	
	7.	Daryo va dengiz prichal inshootlar	
	8.	Korxonalarining temir yo'llari	
	9.	Qirg'oqni mustahkamlovchi, qirg'oqni himoyalovchi inshootlar	
	10.	Rezervualar, sisternalar, baklar va boshqa sig'imlar	
	11.	Ichki xo'jalaik va xo'jaliklararo sug'orish tarmog'i	
	12.	Yopiq kollektor-drenaj tarmog'i	
	13.	Havo kemalarining uchish-qo'nish yo'llari, yo'laklari	
	14.	Bog'larning va hayvonot bog'larining inshootlari	
	15.	Sport-sog'lomlashtirish inshootlari	
	16.	Issiqxonalari va parniklar	
	17.	Boshqa inshootlar	
II		Uzatish qurilmalari	
	1.	Elektruzatish hamda aloqa qurilmalari va linyalar	10
	2.	Ichki gaz quvirlari va quvurlar	
	3.	Vodoprovod, kanalizatsiya va issiqlik tarmoqlari	
	4.	Magistral quvurlar	
	5.	Boshqalar	
III		Kuch –quvvat beradigan mashinalar va uskunalar	
	1.	Issiqlik texnika uskunalari	15
	2.	Turbina uskunalari va gaz turbinalari qurilmalari	
	3.	Elektr divigatellari va dizel-generatorlar	

	4.	Kompleks qurilmalari	
	5.	Boshqa kuch-quvvat beradigan mashinalari va uskunalar(harakatlanuvchi transportdan tashqari)	
IV		Foliyat turlari bo'yicha ish mashinalar va uskunalar(harakatlanuvchi transportdan tashqari)	
	1.	Iqtisodiyotning barcha tegishli mashinalar va uskunalar	
	2.	Qishloq xo'jaligi traktorlari, mashinalar va uskunalar	
	3.	Kommutatsiyalar va ma'lumotlarni uzatish raqamli elektron uskunalari, raqamli tizimlar uzatish uskunalari, raqamli aloqa o'lchov texnikasi	
	4.	Yo'ldosh, uyali aloqa, radiotelefon, peyjing va tranking aloqa uskunalari	
	5.	Uzatishlar tizimlari kommutatsiyalarining o'xshash uskunalari	
	6.	Kinostudiyalarning maxsus uskunalari, tibbiy va mikrobiologiya sanoati uskunalari	
	7.	Kompressor mashinalari va uskunalari	
	8.	Nasoslar	
	9.	Yuk- ko'tarish- transport, yuk ortish-tushirish mashinalari va uskunalari, tuproq, karer hamda yo'l qurilishi ishlari uchun mashinalar va uskunalar	
	10.	Ustun-qoziq qoqish mashinalari va uskunalari, maydalash-yanchish, saralash, boyitish uskunalari	20
	11.	Texnologik jarayonlar uchun barcha turdagi sig'imlar	
	12.	Neft qazib chiqarish va burg'ilash uskunalari	
	13.	Boshqa mashinalar va uskunalar	
V		Harakatlanuvchan transport	
	1.	Temir yo'lining harakatdagi tarkibi	
	2.	Dengiz daryo kemalar, baliqchilik sanoati kemalari	
	3.	Havo transporti	
	4.	Avtomobil transportining harakatdagi tarkibi, ishlab chiqarish transporti	20
	5.	Yengil avtomobillar	

	6	Sanoat traktorlari	
	7.	Kommunal transport	
	8.	Maxsus paxta vagonlari	
	9.	Boshqa transport vositalari	20
VI		Kompyuter, periferiya qurilmalari, ma'lumotlarni qayta ishlash uskunalari	
	1.	Kompyuterlar	
	2.	Periferiya qurilmalari va ma'lumotlarni qayta ishlash uskunalari	40
	3.	Nusxa ko'paytirish texnikasi	
	4.	Boshqalar	
VII		Boshqa guruhlarga kiritilmagan qat'iy	
	1.	Ko'p yillik dov –daraxtlar	
	2.	Idora mebel va uskunalari(shu jumladan telefon apparatlari, hisoblash qurilmalari va boshqalar)	
	3.	Boshqalar	

Asosiy fondlar amortizatsiya jamg'armalari ularning har bir turi va urtacha qiymati bo'yicha belgilangan amortizatsiya me'yorlari asosida ularni to'la qayta tiklash uchun alohida hisoblanadi.

Joriy nizomga muvofiq korxonalar asosiy fondlarini faol qismidan ularning ishlab turganligi, ta'mirlanayotganligi yoki bekor turganligidan qat'iy nazar amortizatsiya ajratmalari hisoblanadi.

Amortizatsiya ajratmalari hozirgi bozor iqtisodiyoti munosabatlari shakllanib borayotgan bir sharoitda yuqori darajada bo'lishi mumkin, chunki bu jismoniy va ma'naviy eskirgan uskunalarini jadal ravishda almashtirishga yo'l ochadi.

4.5.Amortizatsiya me'yori va uning miqdorini belgilovchi omillar

Amortizatsiya - asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatini shu fondlar yordamida ishlab chiqariladigan mahsulotga asta-sekin o'tqazib borish, ma'lum bir maqsadda pul mablag'larini jamg'ara borib, keyin ularni eskirib ishdan chiqib qolgan asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish (o'rnini to'ldirish, aksiga keltirish) uchun ishlatish. Ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlar moddiy va ma'naviy jihatdan eskirib boradi. Natijada ular o'z iste'mol qiymatini yo'qotadi, ularning qiymati esa ishlab

chiqarilayotgan mahsulotga o'tadi. Ana shu o'tkazilgan qiymat-mahsulot tannarxining bir qismini tashkil etadi va mahsulot realizatsiya qilinganidan so'ng undan tushgan pulning bir qismi ko'rinishida korxonaga tushadi, bu pul asosiy fondlarni to'la- to'kis tiklash (renovatsiya)ga mo'ljallangan alohida pul fondi (amortizatsiya fondi) ga qo'shiladi.

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishga ijtimoiy zarur sarf-xarajatlar hamda shu fond ulardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun vazifasini o'taydi. Asosiy fondlar jadal yangilanishga iqtisodiy zamin yaratish maqsadlarida amortizatsiyaga mablag'lar ajratish normalari hozirgi vaqtda ortib bormoqda (shuningdek, q. amortizatsiya normasi)

Amortizatsiya - asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymatini shu fondler yordamida ishlab chiqariladigan mahsulotga asta-sekin o'tqazib borish, ma'lum bir maqsadda pul mablag'larini jamg'ara borib, keyin ularni eskirib ishdan chiqib qolgan asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish (o'rnini to'ldirish, aksiga keltirish) uchun ishlatish. Ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlar moddiy va ma'naviy jihatdan eskirib boradi. Natijada ular o'z iste'mol qiymatini yo'qotadi, ularning qiymati esa ishlab chiqarilayotgan mahsulotga o'tadi. Ana shu o'tkazilgan qiymat-mahsulot tannarxining bir qismini tashkil etadi va mahsulot realizatsiya qilinganidan so'ng undan tushgan pulning bir qismi ko'rinishida korxonaga tushadi, bu pul asosiy fondlarni to'la- to'kis tiklash (renovatsiya)ga mo'ljallangan alohida pul fondi (amortizatsiya fondi) ga qo'shiladi. A. asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishga ijtimoiy zarur sarf-xarajatlar hamda shu fond ulardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun vazifasini o'taydi. Asosiy fondlar jadal yangilanishga iqtisodiy zamin yaratish maqsadlarida amortizatsiyaga mablag'lar ajratish normalari hozirgi vaqtda ortib bormoqda (shuningdek, q. amortizatsiya normasi)

Amortizatsiya me'yori – amortizatsiya uchun ajratilgan yillik summaning asosiy fondlar o'rtacha yillik qiymatiga protsentlarda ifodalangan qiymati.

Amortizatsiya ajratmalarining tegishli ishlab chiqarish vositalari balans ulushi amortizatsiya me'yori eyiladi.

Asosiy fondlarning amortizatsiya ajratmalari miqdori quyidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$A_a = N_{to'l} + X_{mt} + X_{ba} - N_{tt} / T$$

bu yerda: T – asosiy fondlarning xizmat qilish (amortizatsiya) davri, yil.

Asosiy fondlarni mukammal ta'mirlash va takomillashtirish umumiy yillik qiymati quyidagi ifoda orqali topiladi:

$$A_{mt} = X_{mt} / T$$

Asosiy fondlarni to'liq tiklash (renovatsiya) uchun umumiy yillik amortizatsiya ajratmalari quyidagicha aniqlanadi:

$$A_{tik} = N_{to'l} - N_{tt}$$

Ishlab chiqarish fondlarini rivojlantirish uchun amortizatsiya ajratmasining yillik miqdori quyidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$A_i = A_{tik} \cdot h / 100$$

bu yerda: h – ishlab chiqarish fondlarini rivojlantirish uchun amortizatsiya ajratmasi, foiz hisobida.

Shu sanoatdagi boshqa korxonalarga yordam berish uchun amortizatsiya ajratmasining yillik miqdori quyidagi ifoda orqali topiladi:

$$A_{yab} = A_{mt} * d / 100$$

bu yerda: d – shu sanoatdagi boshqa korxonalarga yordam berish uchun amortizatsiya ajratmalari, foiz hisobida.

Agar asosiy fondlarning umumiy yillik amortizatsiya me'yori – $M_{o'r}$ ma'lum bo'lsa, unda ularning jami yillik amortizatsiya ajratmalarining qiymati quyidagicha topiladi.

$$A_j = N_{to'l} * M_{o'r} / 100$$

Amortizatsiya ajratmalarining me'yori quyidagicha aniqlanadi: umumiy yillik amortizatsiya ajratmasi:

$$A_i = \frac{N_{to'l} \cdot M_{um}}{100}$$

Konchilik sanoati korxonalarida konchilikning maxsus ishlab chiqarish sharoitlariga ko'ra asosiy fondlar shartli ravishda ikki qismga bo'linadi:

a) konchilik korxonasi chegaralaridagi foydali qazilma zaxiralarini qazib chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan asosiy fondlar;

b) konchilik korxonasi chegaralaridagi foydali qazilma zaxiralarini qazib chiqarish bilan bog'liq bo'lgan asosiy fondlar.

Birinchi qismga kiruvchi asosiy fondlar shaxta (kon) maydonidagi zaxiralar qazib olingandan so'ng (agar ular ishga yaroqli bo'lsa) boshqa shaxtalarda ishlatilishi mumkin. Bularga konchilikda ishlatiladigan barcha

mashina, uskuna va shu kabi asosiy fondlar kiradi. Bu qismga kiruvchi asosiy fondlar uchun amortizatsiya ajratmalari amortizatsiya me'yorlari asosida hisoblanadi.

Ikkinchi qismga kiruvchi asosiy fondlar shaxta maydonidagi zaxiralar qazib olingandan so'ng boshqa joyda ishlatilishi mumkin emas. Bularga har qanday kon lahimlari, shaxta ustiga va ostiga qurilgan qurilmalar (bunkerlar, kameralar, estakadalar), faqat shu shaxta uchun qurilgan kanalizatsiya inshootlari, elektr ta'minot qurilmalari, ko'targich mashinalari, shamollatish mashinalari binolari, omborlar, garajlar va shu kabi xizmat qilish muddatlari shaxtaning foydalanish davriga teng bo'lgan asosiy fondlar kiradi.

Shu munosabat bilan konchilik sanoatida ikkinchi qismga kiruvchi asosiy fondlarning qiymatlari muayyan shaxta (kon)dan foydalanish davrida qayta tiklanishi shart. Buni amalga oshirish uchun zaxiralarni qazib olish bilan bog'liq bo'lgan asosiy fondlardaning amortizatsiya ajratmalari, "tonna stavkasi" deb ataluvchi usul yordamida hisoblanadi, ya'ni ikkinchi qismga kiruvchi asosiy fondlarning qiymati qazib olinishi lozim bo'lgan bir tonna foydali qazilma zaxirasiga shunday taqsimlanadiki, toki shaxta maydonidagi jami zaxiralar qazib olinganda ularning qiymati to'la qayta tiklansin.

Konchilik korxonalarida tonna stavkasi bilan amortizatsiya ajratmalari hisoblashni to'g'ri olib borish uchun kon lahimlari, qurilmalar va shu kabi asosiy fondlar ikki guruhga bo'linadi.

Birinchi guruhga shaxta (kon)dan foydalanish davri davomida unga xizmat qiluvchi kon lahimlari va inshootlar kiradi (kapital transheyalar, shaxta quduqlari, kapital shtolniylar, kvershlaglar, ko'targich mashinalar binolari, bunkerlar, estakadalar va shu kabilar.

Ikkinchi guruhga shaxta (kon), karyer maydonlarining bir qismidagi foydali qazilma zaxiralarini qazib olishga mo'ljallangan kon lahimlari, shaxta maydonidagi yer osti suvlarini chiqarib tashlash qurilmalari, shtreklar va boshqalar kiradi. Bu asosiy fondlarning to'la qiymati shaxta maydonining shu qismdagi zaxiralarni qazib olish davrida qazib chiqarilgan foydali qazilmalarning har bir tonnasiga asta-sekin o'tkazib borish yo'li bilan qayta tiklanadi.

Tonna stavkasi orqali hisoblanadigan amortizatsiya ajratmalar asosiy fondlarning har bir guruhi uchun alohida aniqlanadi.

Tonna stavkasi orqali hisoblanadigan amortizatsiya ajratmalarini hisoblash quyidagi ifodadan foydalaniladi.

Asosiy fondlar qiymati

$$A_{t.s.} = \frac{\text{Asosiy fondlar qiymati}}{\text{Shu fondlar yordamida qazib olinadigan zaxira}}, \text{ so'm/tonna}$$

bu yerda $A_{t.s.}$ – tonna stavkasida hisoblanadigan amortizatsiya ajratma miqdori, so'm/tonna.

Korxona bo'yicha amortizatsiya ajratmalarining jamini aniqlash uchun ularning amortizatsiya me'yorlari va tonna stavkasi orqali hisoblangan miqdorlari qo'shiladi.

4.6. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarishdagi ijtimoiy mehnat unumdorligining o'sib borishi mahsulot miqdorining ortishi, moddiylashtirilgan Mehnat sarfining qisqarishi, yangi asosiy fondlar uchun kapital mablag'larning iqtisod qilib qolish, bular natijasi sifatida ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxining pasayishi va ishlab chiqarish rentabelligining ortishi asosiy fondlar samaradorligini ifodalaydi.

Korxona yoki sanoat tarmog'i asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning umumlashtirilgan ko'rsatkichi fondlar samaradorligi (F_s) dir. U asosiy ishlab chiqarish fondlarining bir so'mi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorini ko'rsatadi.

Fond samaradorligini qiymat va natural (t, metr-kub, m,) birliklarda ifodalanishi mumkin.

Fond samaradorligi quyidagi ifoda bo'yicha hisoblab chiqiladi:

$$F_s = M_k / F_u$$

bunda M_k -yal'i Mahsulotning yillik qiymati, sum.

F_u - asosiy ishlab chiqarish fondlarining yillik o'rtacha qiymati, so'm. U yil boshidan ishlab chiqarish fondlari summasi bilan shu yil joriy etilgan asosiy yillik o'rtacha qiymatining yig'indisidan ishlab chiqarishdan ketgan fondlarning yillik o'rtacha qiymatini ayirmasiga tengdir.

Konchilik sanoatida ishlab chiqarishning fondtalablik ko'rsatkichi keng ishlatiladi. U fondlar samaradorlik ko'rsatkichining aksi bo'lib, bir tonna foydali qazilmaga to'g'ri keladigan yoki realizatsiya qilingan mahsulotning har bir so'miga to'g'ri keladigan asosiy fondlar qiymatini bildiradi.

Fondtalablik ko'rsatkichi quyidagicha aniqlanadi:

$$F_t = F_u / M_k$$

Asosiy fondlar faol qismidan foydalanish darajasi intensivlik, eskensivlik va integrallik (umumiylik) koeffitsiyentlari bilan ifodalanishi mumkin.

Intensivlik koeffitsiyenti konchilik uskunalarining ish unumdorligidan foydalanishni ifodalaydi. Uskunalaridan intensiv foydalanish koeffitsiyenti K_i ni mashinalarni amaldagi ish unumi U_{ani} ularning texnik unumi U_t ga taqsimlab chiqarish mumkin:

$$K_i = U_a / U_t$$

Konchilik uskunalarining ekstensivlik koeffitsiyenti ularning ish vaqtidan foydalanish darajasini ko'rsatadi. Bu koeffitsiyent uskunalarining amaldagi darajasini ko'rsatadi. Bu koeffitsiyent uskunalarining amaldagi ish vaqti V_a ni ularning ishlash vaqti V_i ga va nisbati bilan aniqlanadi:

$$K_e = V_a / V_i$$

Integral koeffitsiyenti uskunalaridan intensiv va ekstensiv foydalanish koeffitsiyentlarining ko'paytmasiga tengdir.

$$K_{in} = K_i \cdot K_e$$

Asosiy fondlarni rejalashtirish va ulardan foydalanish amaliyotida ma'lum korxona yoki tarmoq uskunalaridan foydalanishni ifodalaydigan boshqa ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi.

Ishlab turgan uskunalaridan foydalanish koeffitsiyenti shu uskunalar sonini korxonadagi umumiy soniga nisbati orqali aniqlanadi.

Korxonada mavjud bo'lgan asosiy fondlarning miqdori mehnatning fondlar bilan ta'minlanganlik darajasi asosiy fondlarning yemirilish, ishdan chiqish va yangilanish koeffitsiyentlarini ifodalashi mumkin.

Mehnatning fondlar bilan ta'minlanganlik darajasi bir yilda ishlab chiqarishda band bo'lgan bir xodimga yoki korxonaning bir ishchisi

hisobiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish asosiy fondlarining qiymatini ko'rsatadi.

Asosiy fondlarning yemirilish koeffitsiyenti ularni yemirilish pul qiymatining dastlabki qiymatiga nisbati orqali aniqlanadi. Asosiy fondlarning butunlay ishdan chiqish koeffitsiyenti bir yil ichida ishdan chiqqan asosiy fondlar qiymatini yil boshidagi fondlar qiymatining nisbati ko'rinishida hisoblanadi.

Asosiy fondlarning yangilanish koeffitsiyenti bir yil ichida joriy etilgan asosiy fondlar qiymatining yil oxiridagi asosiy fondlar umumiy qiymatiga nisbati ko'rinishida ifodalanadi.

4.7.Aylanma fondlar haqida tushunchalar, ularning tarkibi va strukturasi

Konchilik sanoati korxonalari asosiy fondlar bilan bir katorda aylanma fondlarga ham egadir. Aylanma fondlar tayyor Mahsulotning moddiy asosini tashkil kiladi yoki ishlab chiqarish jarayonining borishiga yordam beradi. Sanoatning aylanma fondlari har bir ishlab chiqarish jarayonida tula ishlatilib, o'z qiymatini tayyor mahsulotga bir yo'la o'tkazadigan va o'zlarining moddiy shakllarini butunlay o'zgartiradigan mehnat buyumlariga aytiladi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari tarkibiga korxona omboridagi xomashyo, asosiy materiallar, yordamchi materiallar, yoqilg'i, ta'mirlash uchun extiyot qismlar, arzon yoki yemiriladigan buyumlar) instrumentlar, inventarlar, korjomalar), taralar, tara materiallarining zaxiralari hamda ishlab chiqarish jarayonidagi tugallanmagan ishlab chiqarish, korxonalarning o'zlari uchun tayyorlanadigan yarim tayyor mahsulotlar, kelgusi hisobot davri xarajatlari kiradi.

Mahsulot ishlab chiqarishning moddiy asosini tashkil qiladigan aylanma fondlar korxonalarida xomashyo yoki yordamchi materiallar jamg'armalari shaklida tashkil topadilar. Keyinchalik ular ishlab chiqarish jarayonlariga jalb ettirilib, tayyor mahsulotga aylanadilar yoki mahsulot ishlab chiqarishga yordam beradilar, ya'ni ishlab chiqarish jarayonidan muomala jarayoniga va aksincha, muomala jarayonidan ishlab chiqarish jarayoniga o'tib turadilar. Shuning uchun aylanma fondlar ishlab chiqarish va muomala jarayonida turuvchi ikki qismga bo'linadi.

Konchilik sanoatining o'ziga xos xususiyatiga ko'ra bu tarmoqda xomashyo va asosiy materiallardan foydalanilmaydi, chunki mehnat buyumi foydali qazilma-tayyorlanmaydi, balki u tabiat in'omi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida yer

dan qazib olinadi. Yordamchi materiallar mehnat buyumlari bo'lib, ular texnologik jarayonni amalga oshirish uchun yordam qiladi. Bular portlovchi moddalar va portla tish vositalari, yog'och-taxta materiallar, burg'i dolotalari (iskanalari), burg'ilash, moylash va artish materiallari va boshqalardir.

Yoqilg'i. Konchilik sanoati korxonalarida yoqilg'i binolarni isitish, issiq suv tayyorlash, temirchilik ishlari va hokazolar ishlatiladi.

Tara va tara materiallari. Tayyor mahsulotni ishlab chiqariluvchi iste'molchiga yetqazib berishda uni sig'imlar (yashiklar, bochkalar, qoplar)ga solish yoki urash uchun xizmat qiladi. Konchilik sanoatida bu elementning aylanma fondlar tarkibidagi salmog'i unchalik katta emas.

Ehtiyot qismlar. Yemirilgan qism va detallarni joriy ta'mirlash vaqtida almashtirish mo'ljallangan. Konchilik sanoati korxonalarida uning salmog'i 5-10 %ni tashkil etadi.

"Arzon va tez almashtiriladigan buyumlar" deb ataluvchi aylanma fondlar moddasi kam baholi, xizmat muddati esa bir yildan kam bo'lgan instrument va asboblarni, shuningdek, maxsus korjoma va poyafzalni o'z ichiga oladi.

Tugallanmagan sanoat ishlab chiqarish va shu yerda ishlab chiqarilgan yarim tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish bosqichidagi mehnat buyumlaridir. Konchilik sanoati korxonalarida bu modda bo'yicha aylanma fondlar ayrim hisobga olinmaydi.

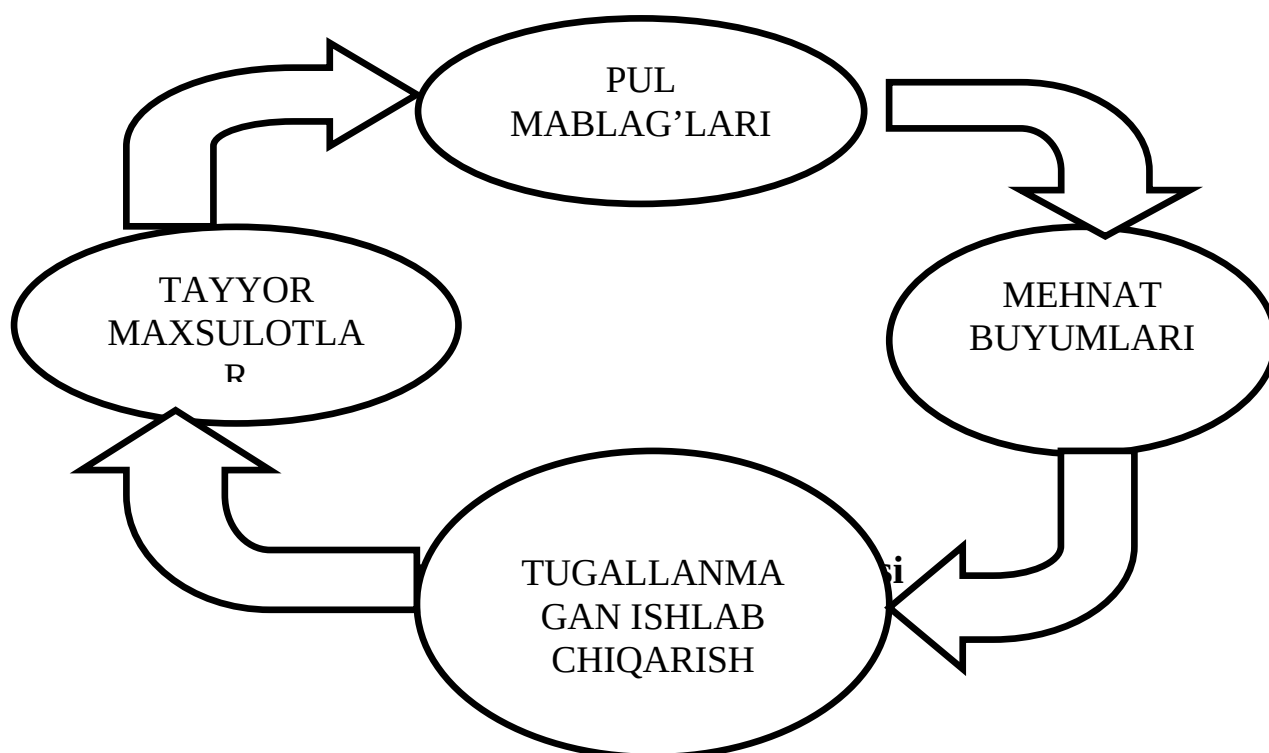
Kelgusi hisobot davrining xarajatlari ishlab chiqarishni kelgusi davrlarda tashkil etish uchun xizmat qiladigan xarajatlarni o'z ichiga oladi. Konni ochish, tayyorgarlik ishlari, kon lahimlari uchun metall va temirbeton mustahkamlagichlar sotib olish, uzoq muddat xizmat qiladigan materiallar (kabel, transport lentalar, relslar, po'lat arqonlar, havo o'tkazgichlar va boshqalar) va ilmiy-tadqiqot, loyiha-konstruktorlik, shuningdek: yangi mahsulot tayyorlashni o'zlashtirishga sarflanadigan xarajatlar shular jumlasidandir. Bu turdagi xarajatlarning salmog'i konchilik sanoati korxonalarida eng kattadir.

Muomala fondlariga aylanma fondlarning quyidagi guruh va moddalari kiradi: iste'molchilarning shartnoma asosidagi talablariga mos keladigan korxona tomonidan tayyorlangan va uning omborlarida turgan pul resurslari; pulni to'lash muddati kelmagan jo'natilgan mahsulotlar qiymati, shuningdek iste'molchilar tomonidan o'z muddatida puli to'lanmagan mollar; debitorlik qarzlari va shu kabi boshqa mablag'lar. Aylanma ishlab chiqarish fondlari va muomala fondlarini pul shaklidagi yig'indisi korxonaning aylanma mablag'lariini tashkil kiladi.

Birinchi bosqichda aylanma mablag'lar pul shaklidan moddiy boyliklarning ishlab chiqarish zaxiralariga aylanadi, yani pul-tovar(P_T).

Ikkinchi bosqich- ishlab chiqarish, yani mahsulotni tayyorlash jarayonini o'z ichiga oladi. Bu boshqichda aylanma fondlar tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar holiga keltirib, tovar shaklini oladi.

Uchinchi bosqichda aylanma mablag'lar tovar mahsuloti shaklida muomilaga keltirib, sotiladi va pul shaklini oladi. Quyidagi 1-rasmda aylanma mablag'larning to'liq aylanish bosqichlari keltirilgan.

1-rasm Aylanma mablag'larning to'liq aylanish bosqichlari

Aylanma mablag‘larni umumiy miqdorini tashkil qiluvchi har bir guruh yoki moddaning foiz hisobidagi ulushi ularning strukturasini ifodalaydi.

Aylanma fondlar strukturasiga ishlab chiqarishning turkumliligi, ishning mavsumiyiligi, korxonaning materiallar bilan ta’minlash shartlari, hisob-kitoblar shakli va boshqalar ta’sir ko‘rsatadi.

MDH davlatlarining ayrim sanoat tarmoqlari bo‘yicha aylanma mablag‘larning taxminiy strukturasini quyidagi 7-jadvalda keltirilgan:

6-jadval

Sanoat tarmoqlari aylanma mablag‘larining taxminiy strukturasini (foiz hisobida)

	Butun sanoat	Yoqilg‘i sanoati	Rangli metallurgiya	Qora metallurgiya
Aylanma mablag‘lar – jami bundan	100	34.1	4.3	1.2
Tovar- moddiy zaxiralar shuningdek	100	8.0	12.2	3.0
Ishlab chiqarish zaxiralari	100	8.3	10.5	3.3
tugallanmagan ishlab chiqarish	100	3.4	43.8	3.6
Tovarlar	100	0.6	1.3	3.6
Tayyor mahsulot	100	9.9	4.0	1.2
Debetorlar	100	36.9	1.6	0.6
Pul mablag‘lari	100	14.3	6.2	2.7

Aylanma mablag‘larni rejalashtirishni osonlashtirish maqsadida ular me’yorlashtiriladigan va me’yorlashtirilmaydigan aylanma mablag‘larga bo‘linadi.

4.8. Me'yorlashtiriladigan va me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar

Aylanma mablag'larning ishlab chiqarish aylanma fondlari va muomala fondlariga taqsimlanishidan tashqari ular yana me'yorlashtiriladigan va me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'larga bo'linadi.

Me'yorlashtiriladigan aylanma mablag'lar (ishlab chiqarish jarayonida band bo'lgan ishlab chiqarish jamg'armalari, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davrlar xarajatlari) va korxona omboridagi tayyor mahsulotga sarflangan xarajatlar kiradi.

Me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'larga jo'natilgan tovarlar, pul mablag'lar va debitorlik qarzlari kiradi. Me'yorlashtiriladigan aylanma mablag'larning sanoat bo'yicha o'rtacha miqdori barcha aylanma mablag'larning 80 % yaqinini tashkil qiladi.

Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish moddiy resurslarning turlarini me'yorlarini ishlab chiqishdir. Me'yoriyliklar miqdori past darajada belgilangan takdirda korxona ishlab chiqarish uzluksizligini ta'minlash uchun zarur jamg'armalar yarata olmasligi material yetqazib beruvchi korxonalar bilan hisob-kitob qilish uchun yetarli mablag'larga ega bo'lmasligi, mehnatkashlarga ish haqini to'la to'lay olmasligi mumkin.

Oshirilgan me'yoriyliklar ortiqcha moddiy jamg'armalar hosil bo'lishi va ularning uzoq muddat ishlab chiqarish jarayonlarida ishtirok etmasligi natijasida korxonani zarar ko'rishga olib keladi.

Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish deb xomashyo, asosiy materiallar, sotib olingan yarim tayyor mahsulotlar va boshqa moddiy hamda pul resurslari jamg'armalari bo'yicha me'yorlar belgilash tushuniladi.

Me'yorlashtiriladigan aylanma mablag'lar korxonaning uzluksiz ishlashini ta'minlash uchun kerak bo'lgan mablag'larning minimal miqdoridir.

Aylanma mablag'larning aylanish davri 3 qismdan iborat bo'ladi:

1. Mablag'larning ishlab chiqarishdagi jamg'arma shakli;
2. Ishlab chiqarish jarayonidagi shakli;
3. Tayyor mahsulot yoki hisob-kitob schyotidagi shakli.

Me'yorlashtirishning asosiy vazifasi ishlab chiqarish jamg'armalarini, tugallanmagan ishlab chiqarish hajmini, tayyor mahsulot qoldig'ini aniqlashdan iborat.

Me'yorlarga binoan, ishlab chiqarish jamg'armalari rejalashtiriladi, ularning miqdori korxonalarda kamroq, lekin ishlab chiqarish jarayoniga yetarli bo'lishi kerak.

Xomashyo va harid qilinadigan yarim fabrikatlar (neft, tabiiy gaz, mazut, moylar va h.z.) ga normativlar yetkazish shartlari, transport turi, xomashyoni qayta ishlashga tayyorlash davri va korxona quvvatiga bog'liq bo'ladi. Ushbu moddiy boyliklarning zaxiralari normativi 2-3 kundan to 10-15 kungacha, ba'zida 45-60 kungacha bo'lishi mumkin.

Ushbu omillardan kelib chiqib yordamchi materiallarning (sulfat kislota, soda, o'yuvchi natriy, ammiak, fenol, atseton, benzol, katalizatorlar) normativlari belgilanadi. Ularning zaxiralari 25-70 kunni tashkil etadi. Yordamchi materiallarga reagent va katalizatorlardan tashqari uskunalarni ta'mirlash uchun materiallar (yog'lash va h.zo). Ushbu materiallarning zaxiralari ta'mirlash qiymatidan kelib chiqib belgilanadi, ular ta'mir ishlarining 5% i ni tashkil etadi.

Ishlab chiqarish va mahsulotni sotish bilan bog'liq bo'lgan aylanma mablag'lar jamg'armalari ikki xil o'lchamda me'yorlashtiriladi-vaqt (kun) va pul birliklarida.

Kun birligida belgilangan jamg'armalar ishlab chiqarishning u yoki bu tovar-materiallar bilan ta'min etilganlik darajasini ifodalaydi.

Pul birligida belgilangan jamg'armalar ishlab chiqarishning u yoki bu tovar-materiallar bilan ta'min etilganlik darajasini ifodalaydi.

Pul birligida belgilangan jamg'armalar ishlab chiqarishning aylanma mablag'larga bo'lgan haqiqiy talabini aniqlash bilan bir qatorda ta'minot, moliyaviy rejalarni va ishlab chiqarish xarajatlari smetasini o'zaro bog'lashga imkoniyat yaratadi.

Kun va pul birliklarida xomashyo, asosiy materiallar, yordamchi materiallar, yonilg'i, shuningdek, korxona omoridagi tayyor mahsulot qoldiqlari va tugallanmagan ishlab chiqarish jamg'armalarining har biri alohida-alohida me'yorlashtiriladi. Me'yorlashtiriluvchi aylanma mablag'larning qolgan turlari faqat pul birligida me'yorlashtiriladi.

Sanoat korxonalarida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi ikki ko'rsatkich bilan ifodalanadi: aylanish tezligi va ularning nisbiy mutlaq miqdorining kamayishi.

Aylanma mablag'larning ma'lum davr ichida ishlab chiqarish jarayonidan muomala jarayoniga va muomala jarayonidan ishlab chiqarish jarayoniga o'tish soni aylanma mablag'lar aylanish koeffitsiyenti deb ataladi. Aylanma mablag'larning aylanish koeffitsiyenti K_a korxonaning sotilgan Mahsuloti yillik qiymatini M_s shu Mahsulotni yaratishda ishtirok etgan aylanma mablag'larning o'rtacha yillik kodiga (A_k) taqsimlab, hisoblab chiqiladi.

$$K_a = M_s / A_k, \text{ yillik aylanishlar soni}$$

Bir aylanishning kunlarda o'lchangan davomliligi bir yilning aylanish koeffitsiyenti bo'lib topiladi.

$$T = 360 / K_a$$

Aylanma mablag'larning aylanish davomiyligini hisoblashni osonlashtirish uchun bir yilda 360 kun, kvartalda 90 oy, oyda 30 kun qabul qilingan.

Konchilik sanoati korxonalarida bir aylanishning o'rtacha davomiyligi 30 kundan 36 kungacha davom etadi.

Aylanma mablag'lardan foydalanish darajasini ifodalaydigan barcha ko'rsatkichlar bog'lanibgina qolmay, korxonaning tannarx, foyda, rentabellik kabi asosiy texnik iqtisodiy ko'ratkichlari bilan bog'langan.

4.9. Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli

Kadrlar o'zlarining bilimi va ilmi, mehnat malakasi, ishlab chiqarish tajribasi va ma'naviyati bilan ishlab chiqarish kuchlarining muhim unsuri hisoblanadi. Ular fan-texnika taraqqiyoti rivojining, mehnat unumdorligini oshirish, asosiy va aylanma fondlardan foydalanishni yaxshilash, mahsulot sifatini oshirishning va uning tannarxini pasaytirishning hamma sohalari, hamma tomonlarining samaradorligini belgilaydilar.

Kadrlar ishlab chiqarishni boshqaradilar, rejalashtirishni va bashorat qilishni amalga oshiradilar, ishlab chiqarish vositalari va moliyaviy resurslarni harakatga keltiradilar. Sanoat ishlab chiqarishining ahvoli, holati, rivoji uning kadrlar potentsiali bilan belgilanadi.

“Potensial” so‘zi lotincha “potentia” so‘zidan olinganva imkoniyat, kuch-qudrat, yashirin imkoniyatlar ma’nolarini bildirishi ta’kidlangan.

Kadrlar potensiali – bu mehnat zaxirasi yoki imkoniyati unda mehnat resurslarining umumiy soni va ularning tarkibi, ma’lumot darajasi, professional ko‘nikmasi va ishlab chiqarishning u yoki bu sohasida mehnat qilish qobiliyati aks etadi.

Korxonalarda ishlab chiqarishning pirovard natijasi rahbar kadrlarning yetukligiga, bilim darajasiga, ish malakasi qobiliyatiga, ularni to‘g‘ri tanlash, joy-joyiga qo‘yishga bog‘liqdir.

Ishlab chiqarish - xo‘jalik faoliyatining har qanday sohasida, shu jumladan, sanoat tarmog‘ida ham natijalilik, samaradorlik ko‘p jihatdan o‘rta bo‘g‘in kadrlarga bog‘liq. Ular rahbarlarning eng ko‘p sonli kategoriyasi bo‘lib, ishlab chiqarishga hammadan yaqinroq turadilar. Shu boisdan Respublikada o‘rta bo‘g‘in kadrlarga alohida ahamiyat beriladi.

Kadrlar siyosatining mazmuni, uni amalga oshirishda amal qilinadigan bir qator tamoyillar mustaqillikka erishilgandan keyin butunlay o‘zgardi. Kadrlar ishining usullari, shakllari, bu ishga yondashishning siyosiy va tashkiliy rahbarlik usullari haqidagi qoidalar qaytadan ishlab chiqildi.

Ma’lumki, siyosat kishilar orqali yuritiladi. Har qanday tashkiliy masalalarni siyosatdan ajratish mumkin emas. Shu sababli, odatda xodimlarning ishchanlik va siyosiy xislatlariga; oshkoralikka va xodimlarni ochiq-oshkora tanlashga, rahbarlikning davomiyligiga rioya qilgan holda ularni o‘zgartirib turishga; keksa va yosh kadrlarni qo‘yib ishlatishga, kadrlarga ishonishga hamda ularga nisbatan qat’iy talabchan bo‘lishga; davlatning asosiy vazifalari va xodimlarning shaxsiy qobiliyatlariga muvofiq tarzda kadrlarni joy-joyiga qo‘yishga; ularning ajoyib fazilatlari va kamchiliklarini o‘rganishga; xo‘jalik va siyosiy rahbarlarning g‘oyaviy-nazariy saviyasini muttasil oshirib borishga katta ahamiyat beriladi.

4.10.Konchilik sanoati kadrlarining tarkibi va strukturasi

Kadrlar (xodimlar) – bu muayyan kasbni egallash bo‘yicha tayyorgarlikni o‘tgan, amaliy tajriba va mehnat ko‘nikmasiga ega bo‘lgan ishlab chiqarish sohasida ish bilan band bo‘lgan kishilardir.

Kadrlarga bo'lgan talabni aniqlash, ularni tayyorlash va qayta tayyorlash, ulardan oqilona foydalanish, kadrlarning mehnati bo'yicha rejalashtirish va hisobga olish va boshqa yo'nalishlar bilan mujassamlashtirish uchun xodimlarni guruhlariga ajratish kerak bo'ladi, ya'ni tasniflash zarur.

Konchilik sanoati korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish doirasida band bo'lgan xodimlarning barchasi sanoat ishlab chiqarish xodimlari guruhiga kiradi. Sanoat ishlab chiqarish xodimlari o'z navbatida bajaradigan funksiyasining tavsifiga qarab quyidagi kategoriyalarga bo'linadi:

1. Ishchi xodimlar;
2. Muhandis-texnik xodimlar;
3. Xizmatchilar;
4. Ish bajaruvchi kichiq xodimlar;
5. Qorovullar va o't o'chiruvchilar, ya'ni korxonani qo'riqlaydigan va yong'indan muhofaza qiluvchi xodimlar.

Ishchilar- bevosita moddiy ne'matlar yaratuvchi, ishlab chiqarish qurollari yordamida mehnat predmetlariga ta'sir ko'rsatuvchi, uskunalarni ta'mirlash va ularga qarab turish, yuklarni ko'chirish, ishlab chiqarish xonalarini tozalash bilan band bo'lgan shaxslar. Ishchilar mashinalar, mexanizmlar, agregatlar, avtomat liniyalar ishini boshqaradilar, tartibga soladilar va kuzatadilar, mashinistlar, haydovchilar, temir yo'l nazoratchilari, telefonchilar, hisoblash mashinalari va EHM operatorlari vazifasini bajaradilar. Ishchilar – ishlab chiqaruvchi xodimlarning asosiy va eng ko'p sonli toifasidir.

Kadrlar yuqorida keltirilgan kategoriyalardan tashqari asosiy va yordamchi ishlarni bajaruvchi guruhlariga bo'linadi. Konchilik korxonalarida bajariladigan asosiy ishlarga quyidagilar kiradi: kon-qazish ishlari va kon-tayyorlov ishlari. Kon-qazish ishlarida qazish bilan bog'liq bo'lgan – burg'ilash, portlatish, portlatilgan jins yoki foydali qazilmani transport vositasiga yuklash, kombayn bilan ko'mir qazish, qazishdan bo'shagan yer osti bo'shlig'ini mustahkamlash, ochiq usulda foydali qazilmalarni qazib olishda bajariladigan barcha jarayonlar kiradi.

Yordamchi ishlar esa qazib olingan foydali qazilmani korxona hududida kerakli joyga tashish, konlarni suvsizlantirish, shamollatish,

asosiy fondlarni ta'mirlash, yuklarni shaxta(rudnik)dan yuqoriga ko'tarish, ish joylarini yoritish va shu kabi barcha xodimlarga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan ishlar tashkil qiladi.

Shuningdek kadrlar tarkibini 2 ga bo'lish mumkin – o'zgaruvchan va shartli o'zgarmas tarkiblar.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulotning hajmi o'zgarishi bilan unda band bo'lgan ishchilar soni unga mutanosib ravishda o'zgarishi kadrlarning o'zgaruvchan tarkibi deyiladi (bu tarkibga asosiy ishlarda band bo'lgan xodimlar kiradi).

Ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi bilan unda band bo'lgan ishchilar soni o'zgarmasa yoki juda kam o'zgarsa, bunday tarkibni kadrlarning shartli o'zgarmas tarkibi deyiladi.

Konchilik sanoati korxonalarida xodimlarni bunday 2 tarkibga ajratish juda katta iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki ishlab chiqarishning hajmi oshgani holda o'zgarmas tarkib soni o'zgarmaydi va natijada ishlab chiqarishda mahsulot tannarxidagi ish haqi ulushi ancha kamayadi, tannarx arzonlashadi va korxona samaradorligi oshadi.

Kadrlardan to'g'ri va omilkorlik bilan foydalanish konchilik sanoati korxonalarida ishlab chiqariladigan mahsulotlarning soni va sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Kadrlardan to'g'ri foydalanishning baholovchi qator ko'rsatkichlari mavjud bo'lib, ularning eng asosiylari quyidagilar: mehnat unumdorligi, mehnat talablik va kadrlarning qunimsizlik (turg'unlik) koeffitsiyentidir.

Ishchilardan keyingi o'rinda **muhandis-texnik xodimlar** turadi va ular rahbar xodimlar hisoblanadi. Ularga direktorlar, boshqaruvchilar, ularning muovnlari, bosh mutaxassislar, xizmat ko'rsatish bo'limlarining rahbarlari kiradi.

Muhandis texnik xodimlar (MTX) – korxonada ishlab chiqarish jarayonida tashkil etuvchi va boshqarib boruvchi xodimlar. Injener yoki texnik, agronom, zootexnik va shu kabi lavozimlarni egallab turgan xodimlar (ular oliy hamda o'rta maxsus ma'lumotga egaliklaridan yoki praktik bo'lishlaridan qat'iy nazar) MTX sanaladi.

Xodimni MTX qatoriga kiritish uchun asos uning ma'lumoti hisoblanmaydi, balki egallab turgan, injener yoki texnik malakasini talab qiladigan lavozimi hisoblanadi.

Xizmatchilar kategoriyasiga – hujjatlarni tayyorlovchi, ularni rasmiylashtiruvchi, hisob va nazorat ishlarini bajaruvchi, xo‘jalik xizmatini bajaruvchi (agentlar, kassirlar, ish yurituvchilar, kotibalar, statistlar va boshqa)lar kiradi.

Tarmoq va korxona faoliyatini rejalashtirish va tahlil etishda, ayniqsa mehnat unumdorligini hisoblash, o‘rtacha ish haqini aniqlash, kadrlar qo‘nimsizligini aniqlash uchun xodimlarning o‘rtacha soni ko‘rsatkichi ko‘p ishlatiladi.

Kadrlar salohiyatini miqdoriy baholash bilan birgalikda ularni sifat jihatdan ham tavsiflash kerak bo‘ladi. Bu jihatlar xodimlarning professional va malakaviy fazilatlari bilan belgilanadi. Bu borada, birinchi o‘rinda «mutaxassislik», «ixtisoslik», «malaka» degan tushunchalar yuzaga keladi.

Mutaxassislik – bu ma’lum bir yoki bir necha turdagi ishlarni amalga oshirish uchun insonga zarur bo‘lgan bilimlar va malakalar yig‘indisi. Masalan, iqtisodchi, marketolog, vositachi, moliyachi, buxgaltyer, yoki texnika sohasida – muhandis, mexanik, energetik va h.k.

Ixtisos – insonning hosil qilgan bilimlar va amaliy ko‘nikmalari majmui. Ixtisos kishiga hayotning moddiy va ma’naviy sohasida muayyan ishni bajarish imkoniyatini beradi.

Malaka – biron bir mutaxassislik va ixtisoslik bo‘yicha murakkab ishni bajarish uchun zarur bo‘lgan bilim va ilm hamda mehnat ko‘nikmasining darajasidir. Kadrlarning malaka darajasini baholash uchun o‘rtacha ko‘effitsiyent va o‘rtacha tarif ko‘effitsiyenti razryadi belgilanadi.

Yangidan-yangi ishlab chiqarish sohalari vujudga kelishi, fan va texnikaning rivoji, ish, shu jumladan, bir texnologik jarayonning boshqa jarayonga almashinishi bilan boshqaruv, rejalashtirish, tashkil etish, takomillashuvi bilan yangi mutaxassisliliklar kasb va ixtisosliklar yuzaga keladi, eskirganlari barham topadi.

Xodimlar kategoriyalari, ya’ni ularning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi nisbat ularning tuzilmasini, ya’ni strukturasi ifodalaydi.

Kadrlar tarkibi va strukturasi faqat korxonalarda emas, balki tarmoqlarda ham bir-biridan farq qilishi mumkin.

Bu tarmoqning murakkabligiga, korxona (firma)ning katta-kichiqqligiga, ularning texnik va texnologik jihatdan qurollanganligiga,

ishchi-xizmatchilarning bilimi va ilm darajasiga va mehnat ko'nikmasiga, sohaning hamkorlik munosabatlari rivojlanganligiga va boshqa bir qator xususiyatlarga bog'liq.

4.11. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash

Sanoatda kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash mutaxassislarning bilim va ilm darajasini ko'tarish, kasb mahorati va ko'nikmalarini yangilash hamda chuqurlashtirishga qaratilgan. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tarmoq va korxonalarda bu borada olib borilgan faoliyat natijalariga ko'ra, davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi guvohnoma yoki sertifikat topshiriladi.

Sanoatda kadrlar malakasini oshirish hamda ularni qayta tayyorlash tizimini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur:

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimi faoliyatida yangicha tarkib, mazmun hamda bu tizimni boshqarishni shakllantirish;

- yuqori malakali o'qituvchi - mutaxassis kadrlar tayyorlash va sohani ular bilan to'ldirib borishni ta'minlash;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimining bu sohada raqobatga asoslangan muxitini shakllantirish va samarali faoliyat olib borishni ta'minlovchi normativ bazasini yaratish;

- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta'lim muassasalarini davlat attestatsiyasi va akkreditatsiyasidan o'tkazish tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

- iqtisodiyotning davlat va nodavlat sektorlari, mulkchilikning turli shaklidagi tashkilot va muassasalarning talab-ehtiyojlariga muvofiq kadrlar va mutaxassislarni ildam qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta'minlovchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etish va rivojlantirishga ko'maklashish;

- professional treningning ilg'or texnologiya va uskunalarini, shuningdek, murakkab, fan yutuqlarini talab qiluvchi texnologiya jarayonlari imitatorlarini ishlab chiqish, yaratish va amaliy o'zlashtirib olish.

Kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimida xalqaro hamkorlik aloxida ahamiyat kasb etadi. Bu muammoni hal etish uchun hamkorlikning

xalqaro-huquqiy bazasi yaratilishi, uning ustuvor yo‘nalishlari ro‘yobga chiqishi, xalqaro ta‘lim tizimlari rivojlantirilishi, mutaxassislar almashishi kengayishi kerak. Bu boradagi milliy hujjatlar xalqaro miqyosda e‘tirof etilishi, investitsiyalarning keng jalb qilinishi borasidagi faoliyat kuchaytirilishi kerak.

Olmalik kon-metallurgiya kombinatining korporativ o‘quv markazi

Markazning vazifasi korxonaning strategik va ishlab chiqarish maqsadlariga, uning malakali kadrlarga bo‘lgan ehtiyojiga muvofiq tarzda ixtisoslashtirilgan dasturlar asosida barcha bo‘linmalar xodimlarni aniq maqsadli o‘qitishdan iboratdir. Koor‘orativ o‘quv doirasida olingan bilim va ko‘nikmalar avvalo, kombinatning ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan.

O‘quv markazi xodimlarining ish joylari kombinatning xizmat ko‘rsatilayotgan korxonalariga maksimal darajada yaqinlashtirilgan yoki bevosita shu kombinatlarda joylashgan. Bunday tuzilma o‘quv jarayonini tashkil etish va nazorat qilish masalalarini tezkorlik bilan hamda samarali hal etish imkonini beradi. Kombinats faoliyatining maqsadlari, yo‘nalishlari hamda ishlab chiqarish xususiyatlariga muvofiq, o‘quv markazida 5 ta asosiy sho‘ba ishlab turibdi. Bular:

- ishchilarni ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o‘qitish sho‘basi;
- ishlab chiqarishdan ajralgan va ajralmagan holda muhandis-texnik xodimlar, shuningdek ishlab chiqarishdan ajralgan holda shartnomalar asosida o‘qiyotgan xodimlar malakasini oshirish sho‘basi;
- oliy ma‘lumotli mutaxassislar tayyorlash sho‘basi;
- oliy o‘quv yurtlari talabalarini, kollejlarda o‘quvchilarini ishlab chiqarish amaliyotidan o‘tkazish, ishchilarni amaliy o‘qitish sho‘basi;
- metodik ishlar sho‘basi.

Sho‘balarga bunday bo‘linish Markazdagi har bir xodimning mas‘uliyati doirasini juda aniq belgilash imkonini beradi, o‘quv-metodik va hisob yuritish-hisobot hujjatlari yuritilishini soddalashtiradi. Markaz ishi kombinatda qabul qilingan mahalliy me‘yoriy hujjatlarga muvofiq olib boriladi. Ularda kadrlarni tayyorlash va o‘qitishning barcha hujjatlari ko‘zda tutilgan.

Markazning kalendar yili uchun mo'ljallangan ishlari kombinat bo'linmalarining buyurtmanomalari asosida rejalashtiriladi. Kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha ishlab chiqilgan yillik rejani texnik direktor tasdiqlaydi. Keyin shu reja asosida xarajatlar smetasi tuziladi. Kadrlarni tayyorlash va o'qitish bo'yicha reja hamda xarajatlar smetasining loyihalari kelgusi yil uchun kombinat biznes-rejasining alohida bo'limini tashkil etadi. Bu bo'lim ham boshqa ishlab chiqarish ko'rsatkichlari singari sinchiklab tahlil qilinadi va baholanadi.

O'quv markazining kombinat bo'linmalaridagi vakolatxonalari ishlab chiqarish bo'linmalariga rejalarini ishlab chiqishida amaliy yordam beradilar, keyin esa yil davomida o'quv jarayoni qanday borayotganini birgalikda nazorat qiladilar. Ishchilar ishlab chiqarishdan ajralgan holda, ajralmagan holda, yakka tartibda va kurslarda o'qitiladi. Ishchilar korxona doirasida o'qitilayotganda o'qitish huquqi uchun attestatsiyadan o'tgan 300 nafar tajribali rahbar va mutaxassislar o'qituvchi sifatida jalb etiladi, amaliy ishlarni esa, 1700 nafar malakali ishchi o'rgatadi. Ular xodimlarni o'quv markazida o'qitgani uchun kombinat bu ishchilarga belgilangan tartibda haq to'laydi.

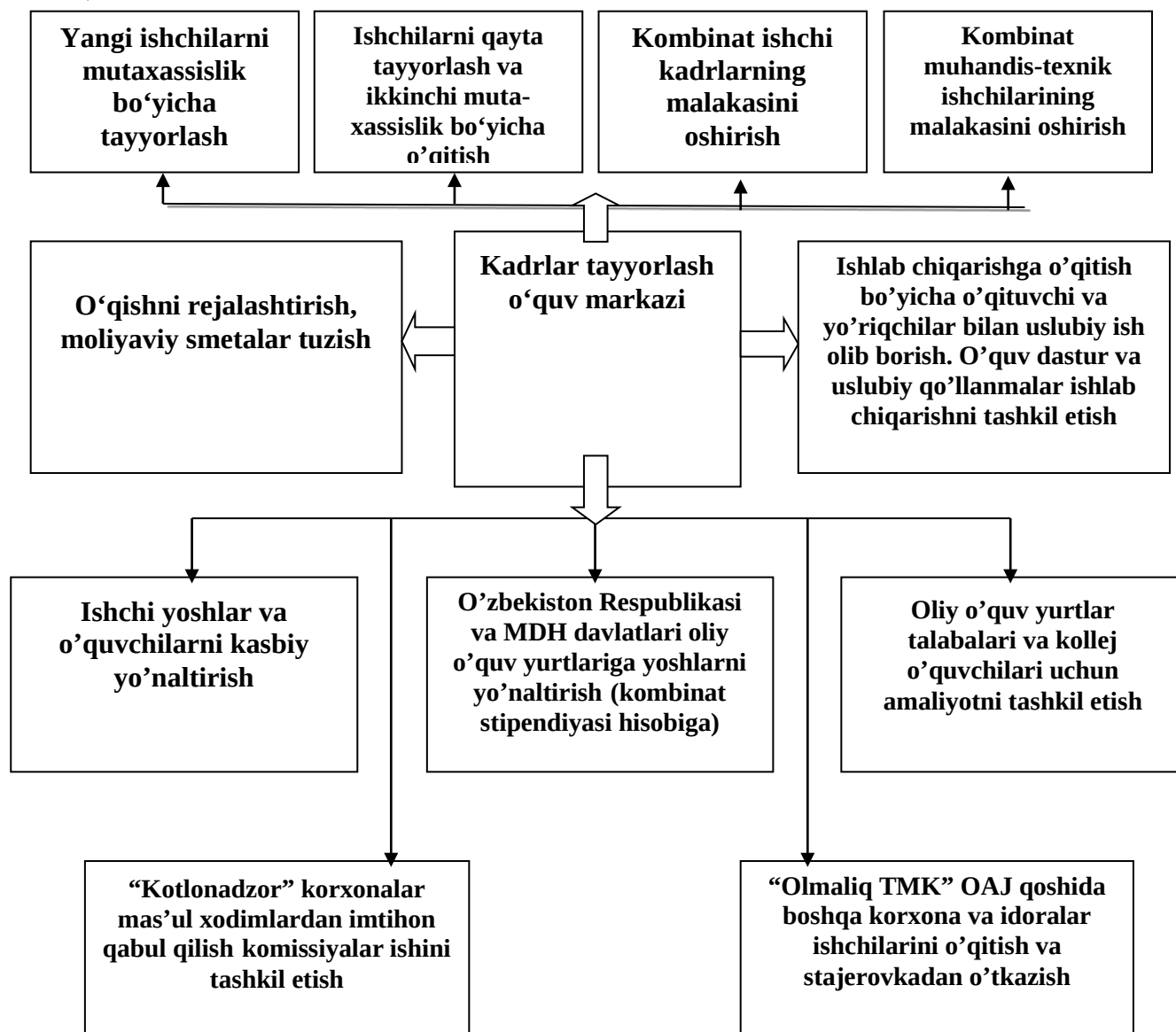
Ishchilar o'qitilayotganda asosiy e'tibor ularni qayta tayyorlashga, ikkinchi kasbga o'rgatishga va malakasini oshirishga qaratiladi. Malaka oshirish ikki yo'nalishda olib boriladi. Bular:

- razryad va toifani oshirish maqsadida o'qitish;
- zarur darajadagi bilim va ko'nikmalarni saqlab turish maqsadida o'qitish.

Ishlab chiqarish kasblariga ega ishchilar 4-5 yilda bir marta o'qitiladi. Razryadni oshirish uchun imtihonlarga qo'yiladigan ishchilar oldindan majburiy tarzda o'qishlari shart. Buyurtmachi bo'linmalarining vakillari imtihon qabul qilayotganda komissiya ishida bevosita ishtirok etishi muhim holatdir. Chunki bu ularga o'qitish sifatini baholash imkonini beradi.

Kombinatning davriy ravishda o'qitilib turilishi kerak bo'lgan 16690 ishchisidan har yili o'rta hisobda qariyb 5000 kishi o'qitiladi. Shularning 35% dan koprog'i razryadni oshirish uchun va taxminan 25% ikkinchi kasbni o'rgatish maqsadida o'qitiladi. "Olmaliq KMK" OAJ uchun yangi

ishchilar tayyorlash ishlari Olmaliq shahri kollejlarda olib boriladi. (2-rasm)

2-rasm. “Olmaliq KMK” OAJ kadrlar tayyorlash markazining ish yo‘nalishlari

Amaliyot vaqtida o‘quvchilar mutaxassislarning doimiy nazoratida bo‘ladilar. Amaliyot yakunlari bo‘yicha korxona komissiyasi nazorat sinovlari o‘tqazib, o‘quvchilarga razryad beradi.

Yosh mutaxassislar, o‘rta va quyi bo‘gin rahbarlari, shuningdek bu lavozimlarga rezervda turgan xodimlar o‘z malakalarini bevosita kombinatda oshiradilar. Ularni tayyorlash dasturiga professional texnik minimum, ishlab chiqarish menejmenti masalalari, amaliy sifatlarini yaxshilash va shaxsiy o‘shishni rag‘batlantirish kurslari kiritilgan.

4.12. Ishlab chiqarishni tashkil etish

Korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlari o'zluksiz bo'lganligi sababli jarayonlarni boshqarish so'tka davomida bir-biriga bog'liq holatda amalga oshiriladi.

Yil davomida ishlash va dam olish tartibi dam olish va bayram kunlarini o'z ichiga oladi. Xodimlarni besh kunlik ish haftasida haftada ikki dam olish kuni, olti kunlik ish haftasida esa, dam olish kuni beriladi. Umumiy dam olish kuni- yakshanba.

Mehnat qilish va dam olish tartibini ishlab chiqishga ish haftasining qonunchilikda belgilab qo'yilgan davom etish tartibi asos bo'lib xizmat qiladi. Mehnat qilish sharoiti og'ir va zararli bo'lganda 36 soat, sharoit juda zararli bo'lganda 24 soat.

5 kunlik (40 soatli) ish haftasida -8 soatli ish kuni va 7 soatli bayram oldi ish kunlari hisobga olinadi.

6 kunlik ish (40 soatli) ish haftasida-7 soatli ish kuni va dam olishdan oldingi 5 soatli ish kuni, shuningdek bayram oldi kunlari 6 soatli (shanba kuniga to'g'ri kelsa- 4 soatli) ish kuni hisobga olinadi.

36 soatli ish haftasida – 6 soatli ish kuni va 5 soatli bayram kunidan oldingi ish kunlari hisobga olinadi.

Muayyan sharoitdan kelib chiqqan holda, ishlab chiqarish jarayonlarini amalga oshirishda 4 brigadalik grafik asosida 7 soatlik ish kuni va 5 brigadalik grafik asosida 6 soatlik ish kuni rejalashtiriladi.

Ishlab chiqarishda bevosita ishtiroq etuvchi asosiy va yordamchi ishchilar sonini aniqlashda ayrim guruh ishchilar uchun rejali ish vaqti balansi belgilanadi.

Bir ishchining bir yildagi ish vaqti balansi korxona qabul qilgan ish tartibiga asosan aniqlanadi.

Korxonada ishchilar sonini aniqlashda ishlab chiqarish jarayonlarida ishtiroq etadigan agregatlar soni va ish joyiga xizmat ko'rsatish alohida ahamiyatga ega. har bir ish joyidagi xizmat qo'rsatish me'yorini aniqlashda korxona tomonidan belgilangan qasb va malaka bo'yicha ma'lumotlardan foydalanish mumkin.

Har bir qasb uchun bir so'tkadagi smenalar soni, ish kuni davomiyligi va har bir ish joyidagi agregatni ishlash vaqti bo'yicha aniqlanadi. O'zluksiz ishlab chiqarishda 6 soatlik ish smenasida bir sutkada 4 smena bo'ladi.

5-BOB. MEHNAT UNUMDORLIGI, KADRLAR, ISH HAQI

5.1. Mehnat unumdorligining iqtisodiy mohiyati

Mehnat faoliyatining maqsadi biror natijaga yerishish, masalan, mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishdan iboratdir. Har qanday xodim yoki ularning guruhi uchun natija samaradorligi, ya'ni vaqt birligi – soat, kun, yil mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulot, ko'rsatilgan xizmat miqdori muhim ahamiyatga ega. Bu natija qanchalik yuqori bo'lsa, uning birligiga sarflangan xarajat shunchalik kamroq bo'ladi. Binobarin, mehnat unumdorligi yuqori, mahsulot hajmi ko'proq bo'lsa, uning xarajatlari kamroq bo'ladi. Mehnat samaradorligi mahsuldorligi mehnat ko'rsatkichi bilan o'lchanadi.

Mehnat unumdorligi – xodimlar mehnat faoliyatining iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichidir. U ishlab chiqarilgan mahsulot yoki ko'rsatilgan xizmatlar miqdorining mehnat xarajatlariga nisbatan, ya'ni mehnat xarajatlari birligi hisobiga ishlab chiqarilgan mahsulot bilan belgilanadi. Jamiyatning rivojlanishi va uning barcha a'zolari farovonligi darajasi mehnat unumdorligi darajasi va uning o'sishiga bog'liqdir. Bundan tashqari, mehnat unumdorligi darajasi ishlab chiqarish usulini ham, hatto ijtimoiy – siyosiy tuzumning o'zini ham belgilab beradi.

“Mehnat unumdorligi” tushunchasiga o'z ahamiyati jihatidan yaqin, lekin mazmunan yanada kengroq bo'lgan tushuncha «mehnat samaradorligi» tushunchasidir. Mehnat samaradorligi eng kam mehnat xarajatlari bilan yuqori mehnat natijadorligiga erishish darajasini ifodalaydi. Mehnat samaradorligi mehnat unumdorligidan farqi faqat mehnatning miqdor ko'rsatkichlarini emas, shu bilan birga sifat natijalarini ham ifodalaydi va muhim ustunligi unda mehnat resurslarini tejashning aks etishidir.

Mehnat unumdorligi qanchalik yuqori bo'lsa, ish sifati zarur darajada bo'lgani holda mehnat xarajatlari qanchalik kam bo'lsa, mehnat samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi. Mehnat xarajatlari xodimlar soni va mehnatga to'langan haq xarajatlari bilan o'lchanadi. Unisi ham, bunisi ham ish vaqti bilan o'lchanishi mumkin. Shuning uchun ham mehnat samaradorligini tahlil qilganda vaqt birligi ichida sarflangan mehnat xarajatlari ham, shu bilan birga uning tuzilishi hisobga olingan holda ham qarab chiqiladi. Har qanday

mahsulot, buyum, xizmatda jonli va buyumlashgan mehnat jamlangan bo'ladi. Bunday jami mehnat tufayli moddiy boyliklar yaratiladi.

Ishlab chiqarishning takomillashib borishi va fan-texnika taraqqiyoti mehnat unumdorligi oshishining asosiy shartlaridir. Yangi texnologik jarayonlar, materiallar va avtomatlashtirish vositalarining joriy etilishi mehnatni mexanizatsiyalash darajasining ortishiga olib keladi.

Mehnatning mexanizatsiyalash darajasi ko'rsatkichni quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$M_d = \frac{C_m}{C_y} \cdot 100\%$$

Bu yerda M_d - mehnatni mexanizatsiyalash darajasi, %;

S_m - mexanizatsiyalashgan mehnat xodimlari soni;

S_u - xodimlarning umumiy o'rtacha ro'yxatdagi soni .

Mexanizatsiyalashgan mehnat xodimlari jumlasiga o'z ishini mashinalar va mexanizmlar yordamida bajaradigan kishilar kiritiladi.

Mehnatni mexanizatsiyalash (avtomatlashtirish) darajasining ortishi moddiylashgan mehnat ulushining oshganligi va jonli mehnat sarflashni ko'paytirmasdan turib mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlaridan dalolat beradi.

Mehnat unumdorligi mehnat jadalligi bilan bir qatorda ish vaqti fondidan foydalanish darajasi bilan ham bog'liqdir.

“Unumdorlik” tushunchasi mahsulotning har qanday xarajatlarning turiga yoki barcha turlariga nisbatini aniq ko'rsatkichlarda ifodalash uchun qo'llaniladi.

5.2. Mehnat unumdorligini aniqlash usullari

Mehnat unumdorligini o'lchash muammosi mazkur iqtisodiy kategoriyaning mohiyatini aniqlashdan birmuncha murakkabroq. Amalda mehnat unumdorligining o'sishi va mahsulot ishlab chiqarishni o'lchashning turli usullaridan foydalaniladi. U yoki bu usulning qo'llanishi, birinchidan, mehnat unumdorligini o'lchash darajasiga, ikkinchidan esa, hisoblashni amalga oshiradigan iqtisodiy xizmat oldida qanday vazifa turganligi bilan bog'liqdir.

Mehnat unumdorligini o'lchash darajasi bo'yicha bir xildagi mahsulotni ishlab chiqaradigan alohida ish o'rinlari (brigada, uchastkalar)ni ko'rsatib o'tish mumkin. Bu o'rinda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini va ishlab

chiqarish normalarini (dona, tonna, kub yoki kvadrat metr va hokazo) aniqlashning natural (tabiiy) usulini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bu usul oddiy, qulay va ishonchli bo'lsada, u faqat bir xil mahsulot ishlab chiqariladigan ish joylarida qo'llaniladi, shuning uchun ham amalda undan kamroq foydalaniladi. Korxonaning birigada va uchastkalarida butunlay bir xil mahsulot ishlab chiqarilsa, bunday holatdagina natural usul qo'llanilishi mumkin:

Konchilik sanoatida mahsulot ishlabchiqarish hajmi natural, shartli natural (t,mz,g) va qiymat ko'rinishida ifodalanishi mumkin. Bir turdagi mahsulot qazib olinadigan tarmoqlarda mahsulot sifat ko'rsatkichlari turlicha bo'lganligi (foydali qazilma tarkibi, yonish darajasi va xalq xo'jaligida turli maqsadlarda foydalanish darajasi) sababli natura ko'rinishi aniqlanadi.

Mehnat unumdorligini natural ko'rinishda aniqlash mehnat unumdorligi darajasini nafaqat korxona balki alohida joylarda aniqlash imkonini beradi.

Mehnat unumdorligini o'lchash darajasi bo'yicha bir xildagi mahsulotni ishlab chiqaradigan alohida ish o'rinlari (brigada, uchastkalar)ni ko'rsatib o'tish mumkin. Bu o'rinda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmini va ishlab chiqarish normalarini (dona, tonna, kub yoki kvadrat metr va hokazo) aniqlashning natural (tabiiy) usulini qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bu usul oddiy, qulay va ishonchli bo'lsada, u faqat bir xil mahsulot ishlab chiqariladigan ish joylarida qo'llaniladi, shuning uchun ham amalda undan kamroq foydalaniladi. Korxonaning birigada va uchastkalarida butunlay bir xil mahsulot ishlab chiqarilsa, bunday holatdagina natural usul qo'llanilishi mumkin:

Korxona turli mahsulotlar ishlab chiqarishsa mehnat unumdorligi qiymati ko'rinishida aniqlanadi.

Natural usulning bir ko'rinishi shartli-natural usul bo'lib, bunda ish hajmi bir xil mahsulotning shartli birligida hisobga olinadi. Masalan, turli hajmdagi vagonlarga, turli hajmdagi konsyerva bankalari shartli bankalarga, turli poyabzallar shartli juftga aylantiriladi. Shartli o'lchovlarga aylantirish, odatda, o'tkazish birliklari koeffisientlari yordamida amalga oshiriladi. Mehnat unumdorligini o'lchashning yana bir keng tarqalgan usuli mehnat usulidir.

Mehnat unumdorligini mehnat usuli bilan o'lchashda mahsulot birligini ishlab chiqarish yoki tovar birligini sotishga doir normativ vaqtdan foydalaniladi:

$U_m q =$ ish vaqti birligidagi mahsulot hajmi / haqiqiy ish vaqti

Bu yerda U_m - mehnat usuli bilan o'lgan mehnat unumdorligi.

Mehnat usulining afzal tomoni uni barcha ish turlari va xizmatlarga tatbiq etish mumkinligidir. Biroq bu usuldan keng foydalanishda har bir ish turi uchun vaqt normativlari zarurdir, ular hamisha ham mavjud bo'la olmaydi. Bu usuldan ishbay ishlovchi xodimlar mehnat unumdorligini hisoblash uchun foydalanib bo'lmaydi, chunki ular uchun vaqt normalari tatbiq etilmaydi.

Unumdorlik o'lchashning mehnat usuli bir qator kamchiliklarga ham ega (normalar etarli darajada asoslab berilmagan bir xil darajada jiddiy emas, ular tez-tez qayta ko'rib chiqiladi va hokazo), bu esa hatto ayrim ish joyidagi va brigadalaridagi mehnat unumdorligining darajasi va o'sishiga holitsona baho berilishiga imkon tug'dirmaydi.

Mehnat unumdorligiga ishlarning sermehnatliligi ta'sir ko'rsatadi. Sermehnatlik – bu, jonli mehnat sarflarini aks ettiruvchi ko'rsatkich bo'lib, u ish vaqtida, mahsulot ishlab chiqarish (xizmatlar)da ifodalangan. Sermehnatlik, odatda, norma-soatlarda (haqiqiy soatlarda) o'lchanadi, bu vaqt ish birligini bajarishga sarflangan bo'ladi. Bu ko'rsatkich mehnat unumdorligi ko'rsatkichiga qarama-qarshi bo'lib, **sermehnatlik quyidagi ifoda bo'yicha hisoblanadi:**

$$C = \frac{H_B}{M_M},$$

Bu yerda S – sermehnatlilik;

I_v – ish vaqti;

I_m – ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

Korxonalar va ularning irik bo'linmalari darajasida, xuddi xalq xo'jaligi tarmoqlarida bo'lgani kabi, ishlab chiqarish va mehnat unumdorligi hajmlarini o'lchash uchun asosan qiymat usuli tatbiq etiladi. Qiymat usuli universal usul bo'lib, u mahsulotning barcha turlari va hajmlari, ishlar va xizmatlar yagona pul ko'rsatkichlari bo'lgan so'mda ifodalanadi, u hajm ko'rsatkichlarini tegishli ulgurji narxlarga ko'paytirish bilan aniqlanadi.

Biroq bu usul ko'rinishdan universal usul bo'lishiga qaramay, bir qancha kamchiliklarga ham ega. Xususan unga narx omili, ya'ni bozor konyunkturasi va inflyatsiya ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Mehnat unumdorligini o'lchash usullarining har uchasi ham o'z afzalliklari bilan bir qatorda turli kamchiliklarga ega. Ishlab chiqarish hajmlari va mehnat unumdorligini

o'lchashning qiymat usuli birmuncha murakkab ishlab chiqarish hajmlarini hisoblashda eng maqbul usulni muayyan shart-sharoitlardan kelib chiqib tanlash mumkin. Ishlab chiqarish hajmlarini o'lchashning eng kop qo'llanadigan usuli yalp tovar va sotilgan mahsulotlar ko'rsatkichlaridir.

Mehnat unumdorligini o'lchashda material sig'imining o'zgarishi ishlab chiqarilayotgan mahsulotning hajm ko'rsatkichiga va mahsulot ishlab chiqarish normasiga salbiy ta'sir ko'rsatishiga barham berish uchun qo'shimcha o'lchov usullaridan foydalaniladi: shartli sof, normativ sof mahsulot bo'yicha va ishlov berishdagi normativ qiymat usullari tatbiq etiladi. Bu usullarni qo'llash material sig'imi o'zgarishlarining salbiy ta'sirining to'liq yoki qisman barham toptiradi. Shunga qaramay ularning har biri o'z kamchiligiga ega bo'lib, haqiqatda ulardan birontasi ham bozor iqtisodiyoti talablariga to'liq javob bermaydi.(8-jadval).

8-jadval

Mehnat unumdorligini o'lchash usullari

Mehnat unumdorligini o'lchash usullari	
Natural usul	Bir xildagi, turdosh mahsulotlari ishlab chiqishda ishlab chiqarish jarayoning unumdorligini ifodalashda qo'llaniladi Afzalligi - qulay, tushunarli, mahsulot ishlab chiqarish jarayonining xususiyatlarini aks ettiradi. Kamchiligi - keng miqyosda qo'llash mumkin emas, chunki iqtisodiyotning ko'plab tarmoqlari, aksariyat korxonalar faqat bir xil mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashmagan
Qiymat usul	Turdosh bo'lmagan mahsulotlarni ishlab chiqarish samaradorligini ifodalash ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, qiymat ('ul) birligida o'lchanadi. Afzalligi - mehnat unumdorligini tarmoqlar bo'yicha, turli mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalarda o'lchash imkonini beradi. Kamchiligi - inflyatsiya jarayonlarini aniq hisobga olinmasa, olingan ko'rsatkich taxminiy natijaga ega bo'ladi; mahsulot ishlab chiqarishdagi ichki, tarkibiy sifat o'zgarishlari aniq aks etmaydi.
Mehnat usuli	(norma-soatlarida ifodalanuvchi) ishlab chiqarilgan mahsulotning unga ketgan haqiqiy vaqt sarfiga nisbatan iborat bo'lib, mahsulot ishlab chiqarishga ketgan mehnat sarfini unumdorlik nuqtai nazaridan baholashi imkonini bildiradi. Afzalligi – iqtisodiyotning barcha sohalarida ishlatilishi mumkin, taqqoslashga juda o'ng'ay. Kamchiligi - bu usulda mehnat unumdorligini o'lchash juda qiyin va ko'p vaqtni, xarajatni talab qiluvchi o'lchash va hisob ishlarini talab qiladi.

Mehnat unumdorligini qiymat usulida aniqlash uchun foydalaniladigan shartli sof mahsulot ko'rsatkichida yal'i mahsulot qiymatidan xomashyo,

butlovchi ashyolar, energiya, yoqilg'i va hokazolarga qilingan bevosita xarajatlarni chegirib tashlanad i. Shu bilan birga bu ko'rsatkichdan ish haqi, asosiy fondlarning eskirishi va foyda chegirilmaydi. Bu yerda moddiy xarajatlar o'zgarishi barham toptiriladi, lekin foydanining salmog'i va amortizatsiyaning salmog'i ortadi. Ularning o'zgarishi esa mahsulot ishlab chiqarish hajmi va mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini birmuncha soxtalashtirishi mumkin.

Mehnat unumdorligi aniqlashda foydalaniladigan sof mahsulot ko'rsatkichida yal'i mahsulot qiymatidan barcha moddiy xarajatlarni, shu jumladan amortizatsiya ajratmalarini ham chiqarib tashlash yo'li bilan hisoblab chiqiladi. Xarajatlarni va mehnat unumdorligini hisoblashda avvalgi mehnat xarajatlarning soxtalashtiruvchi ta'siri to'la-to'kis barham toptiriladi, lekin foydaning salmog'i jiddiy ravishda ortadi. Shuning uchun turli mahsulot xillarining turlicha foyda berishi sharoitida aynan foyda sof mahsulot va mehnat unumdorligini ko'rsatkichlarini soxtalashtirishda asosiy rol o'ynaydi. Shuni aytish kifoyaki, foydaning turlichaligi bizning mamlakat xalq xo'jaligi uchun xos bo'lib, o' sho'rolar hukmronligi davrida markazlashgan rejalashtirish doirasida rivojlanib kelgan edi. Unda foyda va qiymatning o'rtacha normasi bo'yicha mavjud bo'lgan tenglamaga amal qilmas edi. Ko'pgina xorijiy mamlakatlarda olingan foyda darajasi muhim farqlar yo'qligi tufayli sof mahsulot usulini mahsulot hajmlari va mehnat unumdorligini aniqlash uchun batamom maqbul deb hisoblaydilar.

5.3. Mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlari

Mehnat unumdorligi - rivojlanib boruvchi ko'rsatkichdir. U ko'pgina sabablar va omillar ta'sirida doimiy ravishda o'zgarib turadi. Ulardan bir xillari mehnat unumdorligi oshishiga yordam bersa, boshqalari uni pasaytirishga sabab bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, mehnat unumdorligi darajasi va o'sishiga mehnat jarayoni kechadigan sharoit ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shart-sharoitlar qulay bo'lsa, u yoki bu omilning ta'sir etishini kuchaytiradi yoki noqulay bo'lsa, bu ta'sirni zaiflashtiradi. Masalan, tabiiy-iqlim sharoitlari qishloq xo'jaligidagi mehnat natijalariga va uning unumdorligiga jiddiy ravishda ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarish vositalarining mulkchilik shakllari bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy shart-sharoitlar, shuningdek, ishlab chiqarish munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan shart-sharoitlar boshqa teng sharoitda ham mehnat unumdorligiga jiddiy ravishda ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Mehnat unumdorligi darajasi va uning dinamikasiga ko'pgina omillar ta'sir qiladi. Omillar deb mehnat unumdorligining o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadigan harakatlantiruvchi kuchlar yoki sabablarga aytiladi. Ulardan ayrimlari mehnat unumdorligining ortishiga yordam bersa, boshqalari unumdorlikning pasayishiga sabab bo'lishi mumkin. Omillarning birinchi guruhiga mehnat vositalarining samarasini ortishi, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etish va mehnatkashlar ijtimoiy guruhlari sharoitining yaxshilanishi bilan bog'liq bo'lgan barcha tadbirlar kiradi; ikkinchi guruhi - tabiiy sharoitlarning noqulay ta'sir ko'rsatishi, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishdagi kamchiliklar, ijtimoiy sharoitdagi salbiy elementlarning ta'sir ko'rsatishi kiradi.

Ayrim korxona yoki tashkilot darajasidagi omillarni qarab chiqqanda, ularning hammasini ichki va tashqi omillarga bo'lish mumkin.

Ichki omillarga korxonaning texnika bilan qurollanish darajasini, qo'llanilayotgan texnologiya samaradorligi, mehnat va ishlab chiqarishning energiya bilan ta'minlanishi darajasi, tatbiq etilayotgan rag'batlantirish tizimlarining ta'sirchanligi, kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish, kadrlar tarkibining yaxshilanishi kabi korxonani rahbarlariga bog'liq bo'lgan barcha narsalar kiradi. Tashqi omillarga quyidagilarni kiritish mumkin: davlat buyurtmalari va bozordagi talab hamda takliflarning o'zgarishi munosabati bilan mahsulot xillari va ularning sermehnatlik darajasining o'zgarishi; jamiyat va mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlari; mehnatni

kooperatsiyalashuv darajasi, moddiy texnika ta'minoti tabiiy shart-sharoitlar va hokazolar.

Barcha omillarni o'z ichki mazmuni va mohiyatiga ko'ra, uchta guruhga bo'lish mumkin: moddiy-texnika, tashkiliy va ijtimoiy-iqtisodiy. Mehnat unumdorligini oshirishning moddiy asosi fan, texnika va texnologiyani rivojlantirish, ularning yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etishdir. Shuning uchun ham moddiy-texnika omillari guruhini, odatda, yetakchi va qolgan barcha omillarni belgilovchi guruh deb qaraladi.

Mehnat unumdorligini oshirishning moddiy-texnika omillariga fan-texnika taraqqiyotini uzluksiz rivojlantirish asosida mehnatning texnika va energiya bilan ta'minlanishini oshirish kiradi.

Mehnat unumdorligiga ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy omillarga quyidagilar kiradi: mehnat natijalaridan moddiy va ma'naviy manfaatdorlik; xodimlarning malaka darajasi, ularning kasbiy tayyorgarligi sifati va umumiy madaniy-texnik saviyasi; mehnatga munosabat va mehnat intizomi darajasi; mehnat jamoalari o'z-o'zini boshqarishining rivojlanishi.

Mehnat unumdorligini oshirish zaxiralari (rezyervlari) – texnika va texnologiyani takomillashtirish, ishlab chiqarish, mehnat va boshqaruvni tashkil etishni yaxshilash hisobiga mehnat unumdorligini oshirishning barcha omillaridan yanada to'laroq foydalanish imkoniyatidir. Zaxiralar mehnat unumdorligini oshirish omillari bilan chambarchas bog'liqdir. Agar biror omilni imkoniyat sifatida olib qaraydigan bo'lsak, u holda bu omil bilan bog'liq bo'lgan zaxiradan foydalanish imkoniyatning voqelikka aylanish jarayoni hisoblanadi.

Mehnat unumdorligini oshirish zaxiralarining bir necha tasniflari mavjud bo'lib, ularning hammasi ikkita katta guruhga bo'linadi: jonli mehnatdan (ish kuchidan) foydalanishni yaxshilash zaxiralari va asosiy va aylanma fondlardan yanada samaraliroq foydalanish zaxiralari. Birinchi guruhga mehnatni tashkil etish, mehnat sharoitlari, ishlovchilarning mehnat qilish qobiliyatini oshirish, kadrlar tarkibi va ularni joy-joyiga qo'yish, uzluksiz ishlash uchun tashkiliy shart-sharoitlar yaratib berish, shuningdek, xodimlarning mehnat natijalaridan moddiy va ma'naviy manfaatdorligini oshirishni ta'minlash bilan bog'liq masalalar kiritiladi. Ikkinchi guruh asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashinalar, mexanizmlar, apparatlar va shu kabilar)dan yaxshiroq foydalanishi zaxiralarini, shuningdek, xomashyo, materiallar, butlovchi

buyumlar, yoqilg'i, energiya va boshqa aylanma fondlardan yanada tejamli va to'liq foydalanishni o'z ichiga oladi.

Zaxiralar foydalanish imkoniyatlari belgilari bo'yicha zaxira zaxiralariga va nobud bo'lish (bekorga sarflash) zaxiralariga bo'linadi.

Zaxiralar tushunchasiga ishlab chiqarishda ish vaqtining bekor sarf bo'lishi ham kiradi. Bular smena ichida va kun mobaynida bekor turishlar, ishga kechiqib kelish va rejada ko'zda tutilmagan ishga kelmay qolishlarning barchasidir; mehnatning ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan holda sarflanishi - mehnat qurollari va mehnat ashyolaridan oqilona foydalanmaslik hamda belgilangan texnologiya jarayonlarining buzilishi oqibatida mehnatning rejadagidan tashqari ortiqcha sarflanishidir.

Zaxiralar foydalanish vaqtiga qarab joriy va istiqbol zaxiralariga bo'linadi. Joriy zaxiralar texnologiya jarayonlari muhim darajada o'zgartirilmay va qo'shimcha ka'ital mablag'lar sarflanmay amalga oshiriladi. Istiqbol zaxiralari ishlab chiqarishni qayta tashkil etishni, ancha mukammal asbob-uskunalar o'rnatilishi, tayyorgarlik ishlariga ka'ital mablag'lar va ko'proq vaqt sarflashni talab qiladi.

Zaxiralar aniqlanish va foydalanish joyiga qarab xalq xo'jalik, tarmoq va ichki ishlab chiqarish zaxiralariga bo'linadi. Xalq xo'jalik zaxiralariga tabiiy resurslar, ulardan har tomonlama foydalanish va shu kabilar kiradi. Tarmoq zaxiralariga shunday zaxiralar kiradiki, ulardan foydalanish umuman tarmoqdagi xodimlar mehnat unumdorligini oshiradi (korxonalarning ixtisoslashtirilishi, ishlab chiqarishning bir joyga to'planishi va kombinatsiyalanishi, texnika va texnologiyaning takomillashtirilishi va hokazo). Ichki ishlab chiqarish zaxiralari mehnat unumdorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Ular joriy va istiqbol zaxiralardan tashqari, ikki guruhga bo'linadi: mahsulotning sermehnatlilik darajasini pasaytirish zaxiralari va jami ish vaqtidan yaxshiroq foydalanish zaxiralari.

Ma'lumki, mehnat unumdorligi darajasi ish vaqti birligiga to'g'ri keladigan mahsulot miqdori bilan aniqlanadi. Lekin boshlang'ich hajmlar vaqtda ifodalansa, mehnat unumdorligi ish vaqti fondining mahsulot sermehnatlik darajasiga nisbati sifatida hisoblab chiqariladi:

$$M_u = \frac{\Phi_{IB}}{Mc}.$$

Buning ma'nosi shuki, mahsulot ishlab chiqarish me'yori uni ishlab chiqarishga sarflangan vaqt miqdoriga to'g'ri proporsional va uning sermehnatlilik darajasiga teskari proporsionaldir. Agar mehnat unumdorligi ish vaqt fondini ko'paytirish hisobiga ortsa, u holda bu unumdorlikni oshirishning ekstensiv yo'li hisoblanadi; agar unumdorlik sermehnatlik darajasini qisqartirish bilan ta'min etilsa, bu ekstensiv yo'l hisoblanadi. Bunda mahsulot tayyorlashga sarf etiladigan sarf xarajatlarning kamayishi yangi texnika va texnologiya joriy etish, mehnatni tashkil etishni takomillashtirish hisobiga sodir bo'ladi.

Mavjud zaxiralarni aniqlash ishlab chiqarishning ayrim uchastkalarida yoki joriy va oldingi davrlardagi ish turlari bo'yicha mehnat unumdorligi darajasi va dinamikasini tahlil qilish asosida amalga oshiriladi. Tahlil qilishning asosiy usuli joriy davrdagi ko'rsatkichlarni rejalashtirilgan ko'rsatkichlar bilan taqqoslashdir. Bunda rejalashtirilgan to'shriqlarning asoslanganligi ham tekshirilishi lozim, chunki ularda rejalashtirilgan davrdagi ishlab chiqarishning barcha xususiyatlari, shart-sharoitlari, zaxiralarini to'la hisobga olinmagan bo'lishi mumkin. Shuningdek, yil davomida rejaga kiritiladigan turli aniqliklarni ham hisobga olish zarur. Ular boshqa ko'rsatkichlarga - mehnat unumdorligiga, xodimlar soniga, mehnatga haq to'lash fondiga turli o'zgartirishlar kiritilishiga sabab bo'ladi.

Ishchi kuchi tejalishini hisoblash uchun sermehnatlik darajasini pasaytiruvchi tadbir joriy etilishidan oldingi va keyingi u yoki bu mahsulotni tayyorlash yoki biron - bir ish turini bajarishga sarflangan mehnat xarajatlari taqqoslab ko'riladi.

Sermehnatlik darajasini norma-soatlarda o'lchaganda ish kuchining tejalishi (Tk) quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanadi:

$$T_k = \frac{T_H}{\Phi_{H.B.} \times K \times M},$$

Bu yerda: T_n - operatsiyaga sarflangan mehnatni tejash, norma-soat hisobida;

$F_{i.v.}$ - ishchining yillik ish vaqti foizi, soat;

K - mazkur operatsiyada normalarni bajarishning rejadagi koeffitsiyenti;

M - yil oxirigacha amalga oshirilgan operatsiyalar (buyumlar) soni.

Ish vaqtidan yaxshiroq foydalanish hisobiga mehnat unumdorligining o'sish zaxiralari avvalo bu vaqtning bekor sarf bo'lishiga barham berish bilan

bog'liqdir. haqiqatda ular sermehnatlik darajasining pasayishi zaxiralaridan keskin farq qiladi hamda faqat mehnat va ishlab chiqarish yaxshi tashkil etilmaganda, mehnat intizomi buzilganda, mehnatni muhofaza qilish etarli darajada yo'lga qo'yilmaganda va shu kabi hollarda sodir bo'ladi. Bu zaxiralar ko'rsatib o'tilgan kamchiliklar barham to'gach tugaydi. Holbuki sermehnatlik darajasini kamaytirish zaxiralari cheksiz hisoblanadi. Ish vaqtining bekor sarf bo'lishi hisobiga mehnat unumdorligining o'sish zaxiralarini aniqlash maqsadida ish vaqtining haqiqiy balansini sinchiklab tahlil qilish uni rejalashtirilgan ish vaqti bilan taqqoslash, ish kunini sur'atga tushirish va bu ishni mustaqil ravishda amalga oshirish yordamida ish vaqtining bekor sarf etilishini aniqlash, ularning sabablarini belgilash va ularni kamaytirish yoki to'liq barham toptirish tadbirlarini ishlab chiqish lozim.

Mehnat unumdorligini oshirish zaxiralaridan biri - kadrlar tarkibini takomillashtirishdir. Kadrlar tarkibi deganda sanoat-ishlab chiqarish xodimlarining ayrim toifalari o'rtasidagi miqdor nisbati tushuniladi. Asosiy va yordamchi ishchilarning miqdor nisbati, shuningdek, ishchilarning barcha xodimlar sonidagi nisbati eng muhim. Kadrlar tarkibining ko'rsatkichlari: sanoat-ishlab chiqarish xodimlari umumiy sonida ishchilarning salmog'i va ishchilar va butun xodimlar umumiy sonidagi asosiy ishchilarning salmog'idir. Asosiy ishchilarga tovar mahsulot ishlab chiqarishda bevosita band bo'lgan ishchilar, yordamchi ishchilarga - ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bilan band bo'lgan ishchilar (navbatchi slesarlar, detallarni yetqazib beruvchilar, yonilg'i (yoqilg'i) tashuvchilar va hokazolar), ya'ni asosiy sexlarda xizmat ko'rsatuvchi ishchilar va yordamchi sexlardagi barcha ishchilar kiradi.

5.4.Ish haqi va uning iqtisodiy mohiyati

Korxonalarda ish haqi ishchi va xizmatchilarning mehnatining sifati va salmog'iga binoan shaxsiy iste'moli uchun taqsimlanadigan moliyaviy mablag'ni ifodalaydi. U daromadning asosiy qismini tashkil etgani holda, mehnatkashlarning farovonligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Mehnat daromadining shakli - ish haqi deb yuritiladi. Ish haqini faqat daromad sifatida namoyon bo'lishi uning iqtisodiy mohiyatini keltirib chiqarmaydi. Ish haqi murakkab iqtisodiy tushuncha bulib, u jamiyatni yirik ko'lamdagi muammolarni o'zida namoyon etadi. Shuning uchun korxonada ish haqini to'g'ri tashkil etish ko'p muammolarni hal qiladi.

Rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish bir zumda hal etiladigan masala bo'lmaganligi sababli, bu ish haqini tashkil etish bilan bevosita bog'liq. Har bir ishlovchi bajarilgan ishga ish beruvchidan ma'lum miqdor pul mablag'lari summasini oladi. Bu esa uning mehnati evaziga to'langan haq hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul bilan to'lanadigan haq eng qulay usul hisoblanadi. Ish haqining bir qismini mahsulot sifatida berilishi natural haq to'lash deb yuritiladi.

Ish beruvchi uchun ish haqi ishlab chiqarish xarajatlari bo'lib, u bu xarajatlarni kamaytirishga intiladi. Ishlovchi uchun esa ish haqi daromadi hisoblanib, u buni oshirish uchun harakat qiladi. Ish haqi daromadi bilan narx uzviy bog'langan. Bundan bir qoida kelib chiqadi-tovar va xizmatlar narxi qanchalik arzon bo'lsa, shunchalik ish haqi darajasi yuqori bo'ladi.

Shuning uchun ham ishlovchi va ish beruvchi ish haqi sharoiti bilan tanishganda bozordagi narxlar dinamikasiga e'tibor berishi kerak.

Shunday qilib ish haqi ishning murakkablik darajasi va qanday malaka talab qilinishiga qarab o'lchanishni talab qiladi.

Korxonalarda mehnatga haq to'lashni tashkil etish quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- Mehnatga haq to'lash sharoiti (normasini) o'rnatish
- Mehnat xarajatlari normasini (ishlovchini mehnat majburiyatlarini) o'rnatish
- Mehnatga haq to'lash tizimini aniqlash, ya'ni yakka va jamoa mehnatiga haq to'lashni hisobga olish.
- Mehnatga haq to'lashni tashkil etishdagi o'zgarishlarga e'tibor berish.

Korxonalarda mehnatga haq to'lash har bir ishlovchini mehnat majburiyatlarini bajarishi ya'ni mehnat normasini bajarishiga qarab belgilanadi. Mehnatga haq to'lashni bu sharoitiga minimal tarif stavkasi (soat, kunlik va oylik), mansab maoshlari va mehnat murakkabligi (ishlovchini malakasi), shuningdek ishlab chiqarish jarayonidagi ishlovchini joyiga qarab belgilanadi.

Ko'pchilik korxonalarda mehnat normasidan ortiq ish bajarganligiga qarab haq to'lanadi. Bular turli resurslarni iqtisod qilish, xizmat ko'rsatish normasidan ortiq joyiga xizmat ko'rsatish, kasblarni umumlashtirish (sovmeshenie) va boshqalar uchun haq to'lash hisoblanadi.

Bayram kuni, dam olish va ish vaqtida ishlab berilganligi uchun umumdavlat miqyosida haq to‘lanadi.

Mehnat sharoiti bilan tanishtirish ishchini ishga kirishdan oldin o‘tkaziladi. Har bir ish beruvchi ishga qabul qilishdan oldin ish hajmini o‘rnatishi kerak, bu O‘zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksiga zid bo‘lmali kerak.

5.5. Tarif tizimi

Ish haqi – bu yalpi ichki mahsulotning bir qismi bo‘lib, ishchi va xizmatchilarga ularning ijtimoiy ishlab chiqarishda bajargan mehnatining miqdori va sifatiga ko‘ra to‘lanadigan haq.

Ish haqi mehnat miqdori va uning sifatiga muvofiq mehnatkashlarning shaxsiy iste‘moli uchun sarflanadigan yalpi ichki mahsulot ulushining pulda ifodalangan shaklidir.

Ish haqi ishlab chiqarishni rivojlantirish, mehnat unumdorligini oshirish vositasi hisoblanadi. Ishlab chiqarish tobora rivojlanishi va mehnat unumdorligi yuqori darajaga ko‘tarila borishi bilan ish haqining o‘rtacha darajasi ham oshib boradi.

Ish haqi mehnatning pul shaklidagi narxi bo‘lib, uni ishga yollaganlar mehnat qiluvchilarga ma‘lum vaqt mobaynida, ma‘lum miqdordagi va muayyan sifatli ishni bajarganliklari uchun to‘laydilar.

Ish haqi uch qismdan iborat bo‘ladi:

- a) asosiy ish haqi;
- b) mukofotlar;
- v) ish vaqtdan so‘ng (ishidan keyin, dam olish va bayram kunlari) bajarilgan ish uchun beriladigan ustama pul to‘lovlari.

Ish haqidan soliqlar, ijtimoiy sug‘urta to‘lovlari, har xil badal pullari chegirib olinadi. Shundan so‘ng ishlovchining qo‘liga naqd tegadigan pul sof ish haqi deyiladi.

Korxonalarda mehnatga haq to‘lashni tashkil etishning asosiy elementlari - mehnatni normalash, tarif tizimi, ish haqining shakllari va tizimlaridir. Har bir element qat’iy belgilangan vazifasiga egadir.

Mehnatni normalash - bu ilmiy asoslangan mehnat xarajatlarini va uning natijalarini: vaqt normalari, soni, xizmat ko‘rsatishning boshqarilishi, mahsulot ishlab chiqarish normalangan topshiriqlari

normalarini aniqlashdir. Bular bo'lmasa, mehnat miqdorini, har bir xodimning umumiy natijalarga qo'shgan alohida hissasini hisobga olib bo'lmaydi.

Ish haqining shakllari va tizimlari - bu mehnatning miqdor natijalari va sifatiga (uning murakkabligi, intensivligi, shart-sharoitlariga) bog'liq ravishda ish haqini belgilash mexanizmidir.

Tarif-malaka ma'lumotnomalari normativ hujjatlardan iborat bo'lib, ular yordamida ish razryadi va ishchining razryadi belgilanadi. Ularda har bir mutaxassislikdagi har bir razryad ishchisi nazariy va amaliy jihatdan bilishi lozim bo'lgan axborot mavjud bo'ladi. Mazkur ma'lumotnomalar uch bo'limdan: "Ishlarning tarif-tavsifi", "Bilish kerak" va "Ishlarga doir misollar"dan tashkil topadi. Tarif-malaka ma'lumotnomalari tavsiyaviy xususiyatga ega bo'lib, faqat ulardan foydalanuvchi korxona uchungina normativ hujjat hisoblanadi. Malaka razryadi ishchiga odatda sex yoki korxona malaka komissiyasi tomonidan beriladi.

Mehnatga haq to'lashni tashkil etish sohasidagi an'anaviy yondashuvlardan foydalanuvchi korxonalar ishchilar ish haqining miqdori belgilash uchun tarif setkalari, tarif stavkalari va tarif-malaka ma'lumotnomalaridan foydalanadilar. Bunday korxonalarda boshqaruv mehnati xodimlari hisoblanuvchi xizmatchilar uchun shtat-maosh tizimi tatbiq etiladi. Uning o'ziga xos xususiyati shtat jadvalining tuzilishidan iborat bo'lib, unda muayyan korxonada mavjud bo'lgan lavozimlar ro'yxati, har bir lavozim bo'yicha xodimlar soni va oylik miqdori ko'rsatiladi.

Tarif tizimi. Tarif tizimi ishchi va xizmatchilar mehnatiga haq to'lashning asosini tashkil etadi.

Tarif tizimi yordamida teng mehnat uchun teng haq to'lash, murakkabroq va og'irroq mehnat uchun ko'proq haq to'lash ta'minlanadi.

Demak, **tarif tizimi**- normativlar majmuasi bo'lib, davlat ularning yordamida tarmoqlar va mamlakat mintaqalari bo'yicha, ularning iqtisodiyotdagi ahamiyatiga muvofiq, shuningdek, ayrim tarmoqlar ichida ishlab chiqarish turiga, har xil kategoriyadagi xodimlarning malaka belgilari, mehnat xarakteri va sharoitlariga qarab ishchi-xizmatchilarning ish haqi darajasini tartibga solib turadi.

Tarif tizimi tarif stavkalari, tarif setkalari, tarif-malaka ma'lumotlari va ish haqiga doir rayon koeffitsiyentlarini o'z ichiga oladi. Tarif tizimii doimo rivojlanib, uning barcha elementlari takomillashib boradi. Vaqti-vaqti bilan ishchi va xizmatchilarning tarif stavkalari va mansab okladlari oshirilib turiladi. Tarif setkalari takomillashtirilmoqda. Ishlab chiqarishdagi doimiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda yagona tarif malaka ma'lumotnomaga tegishli o'zgartishlar kiritilmoqda.

Tarif razryadi - bajariladigan ishning murakkabligini va ishchining malaka darajasini xarakterlovchi ko'rsatkich. Tarif setkasining asosiy elementlaridan biridir. Ishlarni ta'riflash va ishchilarga malaka razryadlarini berish ishlarning va O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotidagi ishchi kasblarining Yagona tarif-malaka ma'lumotnomasi (YATMM) asosida amalga oshiriladi. Ishchiga tarif razryadi berishda uning bilim darajasi, mazkur kasb va ixtisosdagi maxorat va ko'nikmalari, tegishli murakkablikda ishlarni bajarishga bo'lgan qobiliyatiga baho beriladi.

Ko'pgina korxonalar hozirgi vaqtda an'anaviy tarif tizimi elementlari asosida mehnatga haq to'lashni tashkil etishning yangi, yanada samaraliroq usullarini izlash yo'lidan bormoqdalar. Bu ijobiy hodisa bo'lib, korxonalarga o'zlari qarab chiqadigan masalalarni hal qilishda mustaqillik berishning natijasidir. Korxonada ishlovchi barcha xodimlarning mehnatga haq to'lashni tashkil etish uchun umumiy tarif setkasidan foydalanish ancha keng tatbiq etilmoqda.

Tarif setkadagi razryadlarning eng ko'p miqdori va ularga mos keluvchi tarif koeffitsiyenti muayyan korxonada ixtiyoriy ravishda belgilanishi mumkin va albatta jamoa shartnomasida mustahkamlab qo'yilishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi mehnat vazirligining 8-yanvar 1993-yil 1-sonli hay'at qaroriga asosan ishchi va xizmatchilarga ish haqini tashkil qilishda foydalanish uchun tavsiya etilgan yagona tarif setkasi bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqib, ishlab chiqilgan.

Yagona tarif stavkasi ishlarning tarif stavkalarini tabaqalashtirish uchun tarif setkalarini ishlab chiqish tamoyili bo'yicha tuzilgan. U ishchilarga ham, barcha toifadagi xizmatchilarga ham haqi to'lashning razryadli tizimidan iborat bo'lib, razryad doirasida qayd qilingan tarif stavkalari va lavozim maoshlarini belgilashni o'z ichiga oladi. Setkaning

dastlabki variantida 28 va hozirgi (01.09.96 y.) variantida 22 ta razryad mavjud.

Razryadlar bo'yicha haq to'lash stavkalarini tabaqalashtirish Yagona Tarif Stavkasida xodimlar bajaradigan ishlarning murakkabligi va ularning malakasi belgisi bo'yicha amalga oshiriladi. Ish haqida boshqa omillarni - normal sharoitlardan chetga chiqqan mehnat shart-sharoitlarini (mehnatning umumtarmoq shart-sharoitlari bundan mustasnodir), mehnatning og'irligi, jiddiyligi, normani oshiruvchi alohida mehnat natijalarini, xodimlarning ishchanlik va shaxsiy xususiyatlarini va shu kabilarni hisobga olish ish haqini tashkil etishning boshqa elementlari vositasida amalga oshiriladi. Ularga nisbatan mehnat normasi uchun haq to'lash sifatidagi tarif stavkasi (maosh) butun ish haqini tashkil etishning asosi hisoblanadi.

Yagona tarif stavkasida qabul qilingan tarif koeffitsiyentlarining razryadga qarab ortib borishi xususiyati mavjud bo'lib, bunda eng ko'p o'sish boshlang'ich razryadlar uchun, eng kam o'sish yuqori razryadlar uchun nazarda tutilgan. Bu kam malakali xodimlarni, ya'ni malakali mutaxassislar va rahbarlarga nisbatan kam ish haqi oladigan xodimlarni ijtimoiy himoya qilish zarurati bilan izohlanadi.

Yagona tarif stavkasida barcha kasblar va xodimlarning lavozimlari bajarilayotgan ishlar (funksiyalar)ning umumiylik belgisi bilan guruhlariga ajratilgan. Ishchilarni tasniflash uchun setkaning dastlabki sakkizta razryadi mo'ljallangan. Bu hozirgi vaqtda amal qilayotgan ishlar va ishchi kasblarining yagona tarif-malaka ma'lumotnomasi bo'yicha tariflashtirish shartlariga mos keladi. Ayni vaqtda muhim va mas'uliyatli ishlarda yoki yanada muhimroq va mas'uliyatliroq ishlarda band bo'lgan yuqori malakali ishchilarga haq to'lashning 12-18-razryadlaridan kelib chiqib maoshlar belgilanishi mumkin. Qolgan xodimlar-xizmatchilar, mutaxassislar, rahbarlarga 18-22-razryadlar bo'yicha tarif belgilanadi.

Tarmoqlar yagona tarif stavkasini ishlab chiqishda tarifikatsiyalash va ishchilar hamda xizmatchilar mehnatiga haq to'lash yagona shkalasining tuzilishiga doir quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

-iqtisodiyot sohasi xodimlarining barcha toifalarini yagona tarif shkalasi bilan qamrab olish;

- ishchi kasblari va xizmatchilar lavozimlarini bajarilayotgan vazifalar (funktsiyalar) umumiyligi belgisiga ko'ra guruhlash;

-ishchi kasblari va xizmatchilar lavozimlarini tarifikatsiya qilish, ya'ni ularni bajariladigan ishlar yoki funksiyalarning murakkabligi belgisiga qarab mehnatga haq to'lash razryadlariga kiritish;

-razryad tarif stavkasini oddiy mehnat bilan shug'ullanadigan xodimlarning eng kam ish haqi miqdori darajasiga muvofiq keladigan qilib va tarif koeffitsiyentlarining razryaddan razryadga bir xilda nisbiy ortib borishi tartibida belgilash.

Yagona tarif stavkasining ustunligi shundan iboratki, u xodimlarning barcha kasb-malaka guruhlari bo'yicha tarif stavkalari va maoshlari nisbatini belgilashda mehnat tafovutlariga baho berishga yagona yondashuvni ta'minlaydi. Umumiy tarmoqlararo yagona tarif stavkasi tarmoq yagona setkalarini va korxonaning yagona tarif setkalarini ishlab chiqish uchun andoza hisoblanadi, ularda xodimlarning turli toifalari mehnatiga haq to'lashning tarmoqlararo yagona shartlari tarmoq shart-sharoitlariga va muayyan korxonalarning shart-sharoitlariga, xodimlarning kasb-malaka tarkibiga mos keltirilishi lozim.

Tarif tizimining asosiy elementlariga, shuningdek, noqulay iqlimli mintaqalarda ishlaganlik uchun mintaqaviy koeffitsiyentlar va ish staji uchun ish haqiga ustama haq to'lashlar kiradi. Mintaqaviy koeffitsiyent korxona, tashkilotning qayerda joylashganligiga qarab ish haqini ko'paytirishning normativ ko'rsatkichidan iboratdir. U qaysi ish haqiga tatbiq etiladigan bo'lsa, o'sha bevosita ish haqiga belgilanadi.

Ish haqini mintaqaviy tartibga solishning asosiy vazifasi mamlakatning barcha iqtisodiy mintaqalarida baravar mehnat uchun baravar real ish haqi to'lanishini ta'minlashdan iborat. Buning uchun bir xil malakadagi xodimlarning ish haqi iqtisodiy mintaqalar bo'yicha farqlanishi lozim va bundan farqlar o'z-o'zidan emas, balki davlat tomonidan ongli va rejali ravishda belgilanishi kerak.

1. 2019-yil 1-sentyabrdan boshlab ish haqining eng kam miqdori o'rniga: mehnatga haq to'lashning eng kam miqdori; bazaviy hisoblash miqdori;

1,0 tarif koeffitsiyenti bo'yicha mehnatga haq to'lashning yagona tarif setkasi birinchi razryadi bo'yicha oylik tarif stavkasining puldagi ifodasi hisoblanadi;

mehnat munosabatlari sohasida lavozim maoshi, ustamalar, qo'shimcha haq, gonorar, qo'shimcha ish uchun kompensatsiya to'lovlari va rag'batlantiruvchi tUSDagi to'lovlarning boshqa turlari, shuningdek, qonunchilikda belgilangan ushlanmalar, ilgari eng kam ish haqiga nisbatan belgilab qo'yilgan boshqa to'lovlar miqdorini aniqlashda hamda oilalarning ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga muhtojligi va ishsizlik bo'yicha nafaqalar miqdorini aniqlashda qo'llaniladi;

belgilangan mehnat normalarini to'liq bajargan xodimlar mehnatiga haq to'lashning quyi chegarasi sifatida tashkiliy-huquqiy shakli va mehnat munosabatlaridan qat'iy nazar barcha ish beruvchilar uchun majburiy hisoblanadi;

b) bazaviy hisoblash miqdori:

solliqlar, yig'imlar, jarimalar, davlat bojlari va ko'rsatilayotgan davlat xizmatlari uchun boshqa to'lovlarning miqdorlarini;

tadbirkorlik faoliyatining muayyan turi bilan shug'ullanish uchun patent, litsenziya va boshqa to'lovlarning qiymati, tashkilotlarning ustav va boshqa fondlari (kapitali) miqdori, pulsiz shaklda to'lanadigan aksiyalar, boshqa qimmatli qog'ozlarning qiymati, yuridik shaxslar aktivlarining balans qiymati, mikrocreditlar va lizing, shuningdek, boshqa moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlarning cheklangan miqdorini;

davlat mukofotlari (shu jumladan, mukofot pullari), idoraviy mukofotlar, jumladan unvonlar, esdalik va ko'krak nishonlari uchun nazarda tutilgan mukofotlar, shuningdek, oziq-ovqat va yo'lkira uchun xarajatlar qiymatini qoplash va shu kabi ayrim kompensatsiyalar miqdorlarini aniqlashda qo'llaniladi;

v) pensiyani hisoblashning bazaviy miqdori pensiya ta'minoti sohasida pensiyalar, ustamalar, qo'shimcha haq va kompensatsiya to'lovlari, shuningdek, xodimlarning mehnatda mayib bo'lishi, kasb kasalligiga chalinishi yoki ular o'zlari mehnat vazifalarini bajarish bilan bog'liq holda sog'lig'ining boshqacha tarzda shikastlanishi sababli yetkazilgan zararni qoplashda qo'llaniladi.

eng kam ish haqiga nisbatan belgilangan ustamalar, qo'shimcha haq, mukofotlar hamda boshqa kompensatsiya va rag'batlantiruvchi tUSDagi to'lovlarning barcha turlari mazkur to'lovlarning so'mda ifodalangan amaldagi miqdorlarini saqlab qolgan holda qayta hisob-kitob qilinadi (zarur hollarda ko'p tomonga yaxlitlanadi).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Mehnatga haq to'lash, pensiyalar va boshqa to'lovlar miqdorlarini aniqlash tartibini takomillashtirish to'g'risida" 2019-yil 21-may PF-5723-son Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida mehnatga haq to'lash bo'yicha yagona tarif setkasi tasdiqlandi.

5.6. Ish haqining shakllari va tizimlari

Tarif tizimi turli normativ materiallar majmuidan iborat bo'lib, ular yordamida korxonadagi xodimlarning ish haqi darajasi ularning malakasiga, mehnat sharoitlariga, korxonalar o'rnatilgan jo'g'rofiy joyi va boshqa tarmoq xususiyatlariga qarab belgilanadi.

Tarif tizimining asosiy elementlariga tarif setkalari, tarif stavkalari, tarif-malaka ma'lumotnomalari, lavozim maoshlari, xizmatchilar lavozimlarining tarif ma'lumotnomalari, tarif stavkalariga ustama va qo'shimcha haqlar, ish haqiga doir mintaqaviy malaka koeffitsiyentlari kiradi.

Tarif setkasi - razryadlar shkalasidan iborat bo'lib, ularning har biriga o'z tarif koeffitsiyenti berilgan va har qanday razryadning tarif setkasida ishning murakkabligiga qarab birinchi razryadga nisbatan ishning necha marta murakkabligini ko'rsatib turadi.

Tarif stavkasi - ish vaqti birligi hisobiga mehnatga haq to'lashning pul bilan ifodalangan mutlaq miqdoridir.

Tanlangan vaqt birligiga qarab tarif stavkalari soatbay, kunbay va oylik maoshlardan iborat bo'ladi.

Kunlik va oylik stavkalar soatbay stavkalarni ish smenasidagi soatlar soniga va oy mobaynidagi ishlangan o'rtacha oylik soatlar soniga ko'paytirish yo'li bilan hisoblab chiqiladi.

Tarif-malaka ma'lumotnomalari normativ hujjatlardan iborat bo'lib, ular yordamida ish razryadi va ishchining razryadi belgilanadi.

Setkaning dastlabki variantida 28 va hozirgi (01.09.96 y.) variantida 22 ta razryad mavjud.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasining 2012-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida” 2011-yil 30-dekabrda Qarori va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga o‘zgartirishlar to‘g‘risida” 2012-yil 11-yanvardagi 6-son Qarori bilan 2012-yil 1-yanvardan boshlab nolinchi razryad bekor qilingan holda Yagona tarif setkasining boshlang‘ich razryadi sifatida birinchi razryad belgilanganligi va amaldagi tarif koeffitsiyentlari, shuningdek tarif stavklarini (lavozim maoshlarini) eng kam oylik ish haqidan kelib chiqqan holda belgilash tartibi saqlab qolinganligi nazarda tutilgan.

Tarif stavkalari: soatbay, kunbay va oylik stavkalar tatbiq etiladi.

Shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan belgilanishicha, barcha xodimlarning mehnat haqi miqdori Yagona tarif setkasi bo‘yicha birinchi razryaddan kam bo‘lmagan holda belgilanadi. Bu esa O‘zbekiston Respublikasi hududidagi biror korxona, muassasa va tashkilotda bir oylik to‘liq ishlagan vaqt meyori va bajarilgan mehnat uchun xodimning mehnat haqi miqdori Yagona tarif setkasi bo‘yicha birinchi tarif setkasidan kam bo‘lmasligi kerakligini bildiradi.

Shunday qilib, oldin tarif koeffitsiyenti “1” bo‘lgan, “nolinchi” razryad bo‘yicha tarifkatsiya qilingan yoxud birinchi tarif stavkasidan kamroq ish haqi belgilangan istisnosiz barcha xodimning yuqorida keltirilgan qonun hujjatlariga muvofiq avtomatik ravishda Yagona tarif setkasining birinchi razryadiga o‘tkaziladi, bu esa ular ish haqi miqdorining 2,476 baravar oshirilishini ta‘minlaydi.

Soatbay va kunbay tarif stavkalarini tatbiq etishda xodimning ish haqi miqdori quyidagi ifoda bilan belgilanadi:

$$I_v = S_t \cdot T_h,$$

bunda I_v – vaqtbay haq to‘lanadigan xodimning ish haqi (so‘m);

S_t – xodimning vaqt birligidagi tarif stavkasi (so‘m);

T_h – ishchining haqiqatda ishlagan vaqti (kun yoki soatlarda).

Oylik tarif stavkasini tatbiq etganda xodimning ish haqi quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanadi:

$$H_e = \frac{C_m \cdot T_x}{T_n},$$

Bunda S_t – oylik tarif stavkasi; T_x - bir oy ichidagi haqiqatda ishlangan kunlar miqdori; T_n – bir oy ichidagi hisoblangan ish kunlari soni (taqvim fondidan dam olish va bayram kunlari chegirib tashlanadi).

Oddiy vaqtbay haq to'lashda ishlangan vaqt miqdori bilan ish haqi o'rtasida mutanosib bog'liqlik bor.

Mehnatga oddiy ishbay haq to'lash shunday tuzilganki, u quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$I_{ishb.} = R \cdot n,$$

Bunda $I_{ishb.}$ – mehnatga ishbay haq to'lanadigan xodimning ish haqi (so'm); R – mahsulot (bajarilgan ish) birligi uchun belgilangan ish haqi (so'm); n – tayyorlangan mahsulot (bajarilgan ish)ning miqdori (so'm);

Mehnatga haq to'lashning yakka tartibdagi ishbay tizimida bajarilgan ishning (buyum, detal, operatsiya) har bir birligi uchun o'zgarmas *ishbay narx* belgilanadi. U quyidagi ifodalardan biri bo'yicha aniqlanadi:

$$R = \frac{C_{Tp}}{H_{uq}} \text{ yoki } R = S_{tr} \cdot N_{vt},$$

Bunda R – ishbay narx (so'm, tiyin); S_{tr} – bajarilayotgan ish razryadiga to'g'ri keladigan tarif stavkasi (so'm, tiyin); N_{ich} – mahsulot ishlab chiqarish normasi; N_{vt} – vaqt normasi.

Kop stanokli xizmat ko'rsatish sharoitida yakka tartibdagi ishbay haq to'lash quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanadi:

$$R = \frac{C_{tp}}{\Pi} \cdot H_{BT},$$

Bunda n – xizmat ko'rsatish me'yori bilan belgilangan stanoklar sonidir.

Mehnatga haq to'lashning jamoa (brigada) ishbay tizimi shundayki, bunda ishchilarning ish haqi ishlab chiqarish brigadasi bajargan ish hajmi (mahsulot miqdori)ga muvofiq hisoblab chiqiladi.

Mehnatga haq to'lashning mazkur tizimida ishchilarning ish haqini hisoblash butun brigada uchun mo'ljallangan umumiy jamoa narxlarini tatbiq etgan holda amalga oshiriladi

Mehnatga bevosita ishbay haq to'lashdagi narxlar quyidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$R_{baB} = \frac{C_{T.HH}}{H_{Hq.ac}}$$

bu yerda R_{baB} – bevosita ishbay narx (so'm, tiyin); $S_{t.in}$ – ishbay tizim bo'yicha haq to'lanadigan xodimning kundalik tarif stavkasi (so'm, tiyin); $N_{ich.as}$ – asosiy xodimning smenadagi ishlab chiqarish normasi.

6-BOB. KONCHILIK SANOATIDA ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI

6.1.Mahsulot tannarxi to‘g‘risida tushuncha

Har qanday korxonada, jumladan konchilik korxonalarida ham mahsulot ishlab chiqarish turli xarajatlar bilan bog‘liqdir. Bu xarajatlar umumlashtirilgan holda mehnat xarajatlari deb yuritiladi. Ma’lumki, mehnat xarajatlari ikki xil bo‘ladi, ya’ni jonli (ayni vaqtda bajarilayotgan) mehnat xarajatlari va buyumlashtirilgan (ilgari sarflangan) mehnat xarajatlari. Bu xarajatlarning pul ko‘rinishidagi yig‘indisi ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxi deyiladi. Boshqacha qilib aytganda, mahsulot tayyorlash uchun sarflangan ishlab chiqarish vositalari, ishchilarning ish haqi, boshqa korxonalarning ko‘rsatgan xizmati, shuningdek, ishlab chiqarishni boshqarish va unga xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq bo‘lgan barcha xarajatlarning pul birligidagi yig‘indisi ishlab chiqarish xarajatlari yoki mahsulot tannarxi deb yuritiladi.

Mahsulot tannarxi. Mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan barcha turdagi xarajatlarning pul birligidagi yig‘indisi mahsulot tannarxi deyiladi.

Mahsulot tannarxida qaysi guruhdan xarajatlar asosiy o‘rin tutishga qarab, sanoat bir-birida farq qiladi – kop mehnat, kop material, kop energiya talab qiladigan bo‘ladi.

8 –jadvalda berilgan ma’lumotlarga ko‘ra iqtisodiy faoliyat turlari bo‘yicha sanoat mahsuloti ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida salmoqli qismini moddiy xarajatlar tashkil etgan.

8-jadval
iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha sanoat mahsuloti ishlab chiqarish
xarajatlari tarkibi (mlrd. so'm)

	2015	2016	2017	2018
Sanoat jami				
Jami				
shu jumladan	40 243,8	42 542,8	52 486,2	86 910,2
Ishlab chiqarish moddiy xarajatlari	28 946,2	30 883,6	39 452,6	68 254,0
Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari	3 664,1	3 800,6	5 113,0	6 812,0
Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar	887,6	948,7	1 248,1	1 670,6
Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan asosiy vositalar amortizatsiyasi	2 805,4	3 592,8	4 146,6	6 325,4
Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar	2 940,5	3 317,1	2 525,9	3 848,2
Tog'-kon sanoat va ochiq konlarni ishlash				
	2015	2016	2017	2018
Sanoat jami				
Jami				
shu jumladan	7 176,9	10 036,8	3 917,6	3 847,4
Ishlab chiqarish moddiy xarajatlari	3 994,4	5 117,3	1 880,6	1 327,0
Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari	905,1	952,6	390,8	464,2
Ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar	209,6	235,9	82,9	98,7
Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan asosiy vositalar amortizatsiyasi	1 162,7	1 693,6	1 351,5	1 757,2
Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar	905,0	2 037,4	211,8	200,3

Ish haqi uchun qilinadigan xarajatlar (mehnat xarajatlari) salmog'i eng katta bo'lib ishlab chiqarish tarmog'i ko'p mehnat talab qiladi. Xomashyo va materiallarga qilinadigan xarajatlar salmog'i eng katta bo'lib, ishlab chiqarish tarmog'i ko'p material talab qiladi.

6.2.Tannarx ko'rinishlari

Ma'lumki, mahsulot ishlab chiqarish yoki ish bajarish jarayonida qator asosiy va yordamchi uchastka (sexlar), alohida ixtisoslashtirilgan korxonalar va hattoki bir necha tarmoqlar ishtirok etadilar.

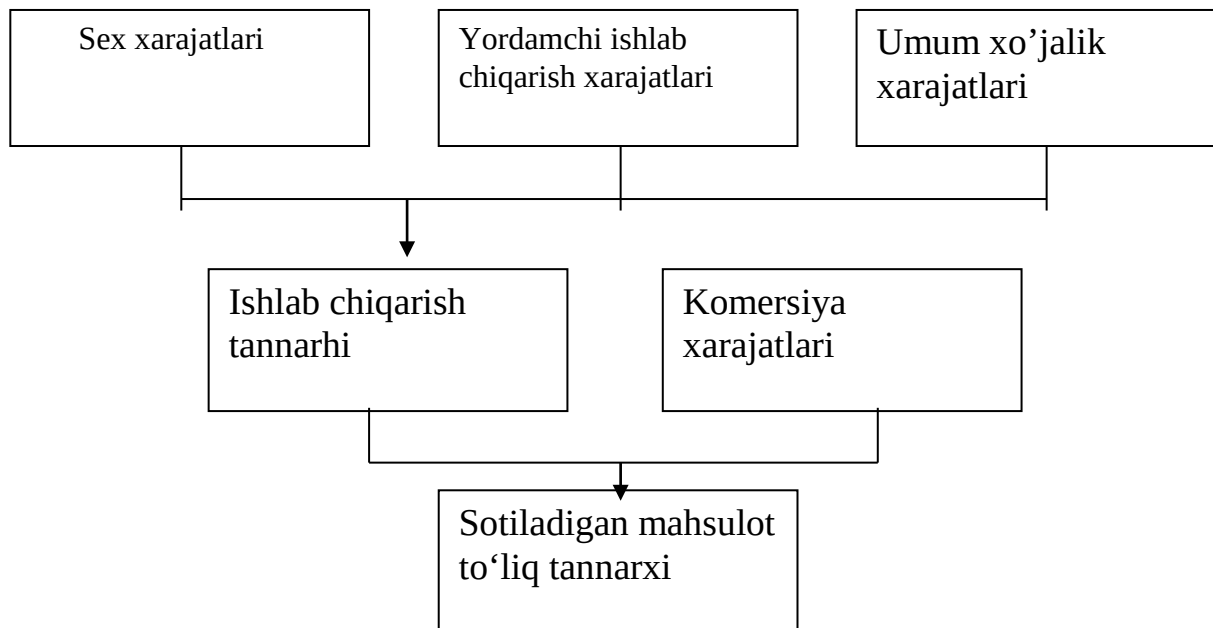
Xo'jaiik yuritishda barcha ishlar, jumladan mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari ham rejalashtiriladi va mahsulot ishlab chiqarishda ishtirok etuvchi uchastka (sex) alohida korxona hamda tarmoqlar faoliyati kooperatsiyalashtiriladi.

Bundan tashqari mahsulot ishlab chiqarishga amalda sarflangan xarajatlar muntazam hisobga olinib, ularning ko'rsatkichlarini tahlil qilib boriladi. Ana shu masalalarni hal qilishning birmuncha osonlashtirish uchun mahsulot ishlab chiqarish tannarxini quyidagi ko'rinishlarda hisobga olinadi.

Uchastka (sex) tannarxi. Bu tannarx ma'lum turdagi mahsulotni tayyorlash yoki ishni bajarishda uchastka (sex) tomonidan sarflangan xarajatlarni o'z ichiga olib, ishlab chiqarish xarajatlarining 4 elementi - ish haqi, materiallar, energiya va amortizatsiya ajratmalari bo'yicha hisobga olinadi va rejalashtiriladi.

Ishlab chiqarish (shaxta, rudnik, karyer) tannarxi. Bu tannarx korxonaning mahsulot ishlab chiqarishga sarflangan barcha xarajatlaridan tashkil topadi. Boshqacha qilib aytganda, shaxta (rudnik) tannarxi uchastka (sex) tannarxi va umumshaxta xarajatlaridan tashkil topadi.

To'liq tannarx. Bu tannarx ishlab chiqarish tannarxi va korxona tomonidan sarflangan ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan xarajatlar yig'indisini o'z ichiga oladi. Ishlab chiqarishga aloqasiz xarajatlarga asosan mahsulotni saqlash va sotish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar kiradi.(5-rasm)/

5-rasm. Sotiladigan mahsulotning to'la tannarxining shakllanish sxemasi

Bulardan tashqari mahsulotning reja va hisobot tannarxi; sutkalik, oylik va yillik tannarxlar; individual korxona, birlashma va tarmoq tannarxlar ham muntazam hisobga olinib, rejalashtirilib boriladi.

Konchilik sanoatida birlashma (kombinatlar) bir xil kon geologik ishlab chiqarish sharoitlariga ega bo'lgan hududlar prinsipi asosida tashkil qilinganligi tufayli, mahsulot birlashma tannarxi ana shu sharoitlar uchun sarflanadigan xarajatlarning o'rtacha umumiy ko'rsatkichini ifodalaydi.

Konchilik sanoatining ba'zi sohalarida (ko'mir, neft, gaz va torf) mahsulot tannarxining miqdoriga shu foydali qazilma konlarining kon geologik sharoitlari kuchli ta'sir qiladi. Shuning uchun ham konchilik sanoatida ko'pincha havza yoki mintaqa mahsulot tannarxi hisoblanadi.

6.3.Tannarxni tashkil qiluvchi xarajatlar tasnifi

Mahsulot ishlab chiqarish (foydali qazilmani qazib chiqarishga) sarflangan barcha xarajatlar mahsulot tannarxini tashkil qiladi va iqtisodiy unsurlar, xarajat moddalari hamda ishlab chiqarish jarayonlari bo'yicha guruhlashtiriladi.

Xarajatlarning har bir unsuri (ish haqi, materiallar, elektr-energiya, yoqilg'i va boshqalar) qayerda va qanday ish jarayonlariga (qazib

chiqarish, tashish, shamollatish) sarf qilinganliklaridan qat'iy nazar sifat jihatidan bir xil bo'lgan xarajatlardan tashkil topadi.

Foydali qazilmalarni qazib chiqarish va qayta ishlash (boyitish) tannarxini aniqlash jarayoni kalkulyatsiyalash deb ataladi. Mahsulot turlari (ish turlari) bo'yicha kalkulyatsiyalashda xarajatlarni to'g'ri taqsimlash uchun ularni tannarxga bevosita va bilvosita ta'sir etuvchi qismlarga ajratiladi.

Bevosita tannarxga kiritiluvchi xarajatlarga xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar sarfi, yoqilg'i, energiya, ish haqi, ijtimoiy sug'urta xarajatlari kiradi.

Bilvosita tannarxga kiritiluvchi xarajatlarga ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatishga sarflangan xarajatlar, ishlab chiqarishni boshqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar, mashina mexanizmlarini ishlatish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar, sex (uchastka), korxona va yuqori boshqaruv tashkilotlari faoliyati uchun sarflanadigan xarajatlar kiradi.

Xarajat moddalari (kalkulyatsiya moddalari) xarajatlarning alomatlari, paydo bulish joylari va maqsadlari bo'yicha birlashtiriladi.

Xarajat unsurlari bo'yicha ularni guruhlashtirish, kalkulyatsiya moddalari bo'yicha guruhlashtirishga nisbatan umumiyroq bo'ladi. Konchilik sanoati uchun xarajatlarni guruhlashtirish quyidagi unsurlar bo'yicha belgilangan: yordamchi materiallar, yonilg'i, tashqaridan olinadigan elektr-energiya, ish haqi (asosiy va qo'shimcha); ijtimoiy sug'urta uchun ajratmalar; asosiy fondlarning amortizatsiyasi; turli pul sarflari; ishlab chiqarishga taalluqsiz xarajatlar. Xarajatlarning unsurlar bo'yicha guruhlashtirish ularni iqtisodiy mazmunini ifodalaydi va ishlab chiqarish xarajatlari smetasi deyiladi.

Mahsulot tannarxi kalkulyatsiya moddalari bo'yicha hisoblash mahsulot tannarxini tahlil qilish va ishlab chiqarish xarajatlarini operativ nazorat olish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. U ayni vaqtda bir uchastka hisobiga sarf xarajatlar iqtisod qilinganligi yoki ortiqcha sarflanganligini aniqlash imkonini beradi.

6.4.Xarajatlar kalkulyatsiya moddalarining mazmuni

“Texnologiya maqsadlari uchun yordamchi materiallar” moddasida foydali qazilmalarni qazib chiqarish jarayonidagi asosiy va

yordamchi ishlab chiqarishda ishlatiladigan materiallar sarf xarajatlari kiradi. Bunga uskunalarni asrash va ishlatish, umumshaxta hamda boshqa turli pul sarfi xarajatlarida aks ettiriladigan materiallarning qiymati kiritilmaydi.

“Texnologiya maqsadlari uchun yoqilg‘i va energiya” moddasiga konchilik korxonasining ishlab chiqarish texnik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi yoqilg‘i va energiya xarajatlari kiradi.

Shuni ham aytish kerakki, ba’zi sharoitlarda konchilik korxonasi uzining ehtiyoji uchun o‘zi elektr-energiya ishlab chiqarishi mumkin. Bularga elektr-energiya, issiqlik energiyasi va siqilgan havo kiradi.

“Ishlab chiqarish ishchilarining asosiy ish haqi”, “Ishlab chiqarish ishchilarining qo‘shimcha ish haqi” moddalariga ishchilarni oladigan asosiy va qo‘shimcha ish haqi kiritiladi.

Ishchi va xizmatchilarning kasalligi tufayli vaqtincha ish qobiliyatini yo‘qotganlaridan oladigan pul mablag‘lari ijtimoiy sug‘urta fondlaridan to‘lanadi. Shuning uchun konchilikda mahsulot tannarxiga ijtimoiy sug‘urta uchun ajratmalar kiritiladi.

“Amortizatsiya, shu jumladan kon-kapital ishlari xarajatlarini konlash” moddasida amortizatsiya ajratmalari korxonaning faqat asosiy fondlaridan, ularning qayerda ish joyida, ta‘mirlashda omborda turganlikdan qat’iy nazar, hisoblanadi. Bunda asosiy fondlarning bir qismi, ya’ni mahsulot ishlab chiqarish jarayonida ularning **yemirlatan** qismi qiymati hisobga olinadi.

Amortizatsiya ajratmalari miqdori xalq xo‘jaligida va uning tarmoqlarida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan me‘yorlar ko‘rsatmasiga muvofiq hisoblanadi. Bu ko‘rsatma bo‘yicha amortizatsiya ajratmalari, ilgari ko‘rsatmalardan farqli o‘laroq faqat asosiy fondlar to‘la qiymatini tiklashni hisobga oladi, ta‘mirlash xarajatlarini qo‘llash hisobga olinmaydi. Yuklarni ochiq kon qazish usulida karyer “razrez” ichida tashish” moddasida puch kon jinslarini tashlamalarga, foydali qazilmalarini ularning saqlash yoki qayta yuklash joylariga tashish harakatlari ko‘rsatiladi. Bu moddada, shuningdek, karyer “razrez“ yo‘llarini asrash, puch jinslar tashmalarini saqlash va ishlatish harakatlari kiradi.

“Ishlab chiqarishni” tayyorlash va o‘zlashtirish, yangi texnikani o‘zlashtirish va kon-tayyorlov laximlari o‘tkazish harakatlari ham shu modda tarkibiga kiradi moddasi o‘z ichiga quyidagilarini oladi:

a)konchilik ishlarida yangi texnologiya va agregatlarini ishga tushirish va o‘zlashtirish harakatlari ishga tushiriladigan obyektlarni kadrlar bilan ta‘minlash, kadrlarni, tayyorlash harakatlarni, kapital qurilish smetasi bo‘yicha mablag‘ bilan ta‘minlanadigan xarajatlar bunga kirmaydi.

b)yangi mahsulot ishlab chiqarish va yangi texnologik jarayonlarni joriy qilishga tayyorlash hamda o‘zlashtirish harakatlari, ya‘ni yangi mahsulot turini loyihalashtirish va konstruksiyalashtirish, foydali qazilmalar qazib chiqarishga yangi texnologik jarayonlarni ishlab chiqish va joriy qilish, texnik hujjatlarga tuzatishlar kiritish xarajatlari, hamda konstruktorlar, texnologlar va shu ishlarda mashg‘ul bo‘ladigan boshqa xodimlarning ish haqi.

v) kon-tayyorlov laximlarini o‘tkazish xarajatlari, konni qazib olish davridagi geologiya-qidiruv ishlari xarajatlari va korxonaning asosiy faoliyatidagi aylanma mablag‘lar hisobiga bajarilgan bino va inshootlarning qiymati. Aniqlangan harakatlar tayyorlangan foydali qazilmalarning umumiy zaxiralarga taqsimlanadi. So‘ng tayyorlangan zaxiralarning 1t sini amaldagi o‘rtacha tannarxdan kelib chiqqan holda, hisobot oyida hisobdan chiqarilgan zaxiralar miqdoriga proporsional ravishda hisobdan chiqarib o‘chiriladi. “Uskunalarini asrash va ishlatish xarajatlari” moddasida ishlab chiqarish va ko‘tarish transport uskunalarini ishlatish hamda ta‘mirlash ishdariga sarf bo‘ladigan materiallar qiymati, ta‘mirlovchi xodimlarning ish haqi ajratmalari bilan birga, ta‘mirlash mashina va mexanizmlari amortizatsiyasi hamda sarflanadigan energiya xarajatlari aks ettiriladi.

Sex (shaxta) xarajatlari moddasida quyidagi chiqimlar hisobga olinadi.

Sex va uchastka xodimlarining (MTX, konchilik ustalari va xizmatchilari) asosiy va qo‘shimcha ish haqlari;

Sex va uchastka, bino va inshootlarini, inventarlarini amortizatsiyasi, ularni asrash hamda ta‘mirlash xarajatlari.

“Boshqa har xil pul xarajatlari” moddasiga Respublika aholisini ish bilan bandlik jamg‘armasiga ajratmalar davlat tomonidan umumiy

foydalanish uchun qurilgan yo'llar, ularni ta'mirlash va saqlash uchun to'lovlar, korxona avtotransporti uchun soliqlar, Respublika pensiya jamg'armasiga ajratmalar va davlat mol-mulkini sug'urtasiga ajratmalar kiradi.

Ishlab chiqarish amaliyotida tannarxni tashkil qiluvchi xarajatlarni 2 guruhga ajratiladi: ishlab chiqarish hajmi va sifatiga bog'liq bo'lgan (ishlab chiqarish) xarajatlari hamda ishlab chiqarish hajmi va sifatiga bog'liq bo'lmagan (noishlab chiqarish) xarajatlari.

Ishlab chiqarish xarajatlariga xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, amortizatsiya ajratmalari, ish haqi, ijtimoiy sug'urta, ilmiy-tekshirish ishlari va shu kabilarga sarflangan xarajatlar kiradi.

Noishlab chiqarish xarajatlariga esa mahsulotni sotish, kadrlar tayyorlash, mahsulotni standartlash, aloqa, turli penya, jarima va shu kabi ishlarga sarflangan xarajatlar tashkil qiladi.

Xarajatlar, ularning qaysi yerda va qanday maqsadda sarflanishi tasniflanishi bilan bir qatorda yana quyidagi xarajatlarga ajratiladi.

1.O'zgaruvchan xarajatlar. Bu xarajatlarga ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi bilan unga mutanosib tarzda o'zgarib boradigan xarajatlar kiradi (ish haqi, materiallar sarfi, amortizatsiya ajratmalari, energiya sarfi, ijtimoiy sug'urta);

2.Shartli o'zgarmas xarajatlar. Bu xarajatlarga ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi bilan umuman o'zgarmaydigan yoki juda kam o'zgaradigan xarajatlar kiradi (yuqori boshqaruv xodimlari oladigan ish haqi, mahsulotni sotish bilan bog'liq xarajatlar, aloqa xarajatlari, jarima, penya va shu kabilar).

Xarajatlarning bunday guruhlariga bo'linishi konchilik korxonalarida katta ahamiyatga egadir. Chunki korxona ishlab chiqarish quvvatining oshishi natijasida o'zgaruvchan xarajatlar oshishi bilan o'zgarmas xarajatlar oshmaydi. Oqibatda ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxi sezilarli darajada kamayadi. Bu esa, o'z navbatida, korxonaning sof daromadi (foydasini ko'payishiga va rentabelligini yuqori bo'lishiga olib keladi.

Mahsulot tannarxi strukturasi - uni tayyorlashdagi sarflangan har bir xarajat unsuri (moddasi)ning ishlab chiqarish (umumshaxta) yoki to'liq tannarxdagi foizlarda o'lchangan salmog'ini ifodalovchi ko'rsatkichdir.

Turli sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxlarini tahlil qilish u yoki bu tarmoqning o'ziga xos ishlab chiqarish xususiyatlarini o'rganishga yordam beradi.

Qazib chiqarish sanoat tarmoqlarining yuqori mehnattalablik darajasi mahsulot ishlab chiqarishdagi jonli mehnat sarfining kattaligi bilan ifodalanadi. Qayta ishlash sanoat tarmoqlarida esa, mahsulot tannarxi tarkibining asosiy qismini buyumlashgan (ilgari sarflangan) mehnat va ayniqsa, material xarajati tashkil qiladi.

Konchilik sanoatining ayrim tarmoqlari bir-biridan ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish darajasi, korxonalarining turlari va yillik ishlab chiqarish hajmi, qazib chiqarish texnologiyasi va tabiiy sharoitlarning har xilligi bilan farqlanadi. Konchilik sanoati tarmoqlarida mahsulot tannarxi tarkibiy va darajasiga foydali qazilmalarni qazib chiqarish usullari alohida ta'sir ko'rsatadi.

Bir so'mlik tovar mahsulot uchun qilingan xarajatlar bir necha turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarda tannarxni umumlashtiruvchi ko'rsatkich bo'lib, bazis yoki reja ko'rsatkichlariga nisbatan tannarxning o'zgarish darajasini ifodalab beradi.

6.5. Tannarxni kamaytirish manbalari va yo'llari

Mahsulot tannarxini kamaytirish - ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim ko'rsatkichidir. Konchilik sanoati qazilma mahsulotlarining tannarxini kamaytirishning, hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitidagi, asosiy yo'nalishlari quyidagilar: konchilik sanoati korxonalarini oqilona joylashtirish; korxonalarining mahsulot birligini ishlab chiqarishdagi minimal xarajatlarini ta'min qiladigan optimal quvvatlarini belgilash, kon zaxiralarini qazib chiqarishning ilg'or usullari va texnologiyalaridan (ochiq usullari) kengroq foydalanish; ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilish usullarini takomillashtirish, mehnat unumdorligini oshirib borish va boshqalar.

Mahsulot tannarxini pasaytirish natijasida tejalgan mablag'lar korxonalarining o'zida qoladi va ulardan korxonalar tomonidan o'z xohishiga ko'ra foydalaniladi;

Kalendar yil yakunlari bo'yicha tannarxni pasaytirishning tasdiqlangan parametrlari bajarilishi ta'minlangan taqdirda korxonalarining

rahbar hodimlariga qo'shimcha ravishda olingan foyda hisobiga 8 lavozim maoshi miqdorigacha bir yo'la mukofot belgilanadi.

Mehnat unumdorligi uning oshib borish sur'ati ish haqi oshib borish sur'atidan yuqori bo'lgan taqdirda mahsulot tannarxining kamayib borishini ta'minlovchi eng asosiy omillardan biri hisoblanadi. Chunki bunda mahsulot birligi tannarxida ish haqining ulushi kamayib boradi va bu tufayli qilingan iqtisod quyidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$X_{i,x} = \left(100 - \frac{I_{i,x} \cdot 100}{I_{m,y}} \right) \cdot y_{i,x}, \%;$$

bunda: $I_{i,x}$ - ish haqi indeksi;

$I_{m,u}$ - mehnat unumdorligi indeksi;

$U_{i,x}$ - mahsulot tannarxidagi ish haqining ulushi, %.

Konchilikda ilmiy-texnika taraqqiyoti natijalarini jadal qo'llanishi, mustahkamlash, portlatish va boshqa xizmatlar uchun sarflanadigan materiallarning ilg'or turlaridan va yangi, iqtisodiy asoslangan sarf me'yorlaridan foydalanish, texnologiya va ishlab chiqarishni tashkil qilish usullarini takomillashtirish mahsulot tannarxidagi materiallar sarfi xarajatini birmuncha kamaytiradi.

6.6.Mahsulot narxi va ishlab chiqarish hajmi to'g'risida tushuncha

Narx siyosati bozor iqtisodiyoti sharoitida eng muhim va murakkab ijtimoiy masalalardan biridir.

Narx - tovar ishlab chiqaruvchilarni taqdirini, jamiyatdagi o'rnini belgilaydigan mezon hisoblanadi.

Ishlab chiqarilgan mahsulotlar iste'molchilarga unga belgilangan narx bo'yicha sotiladi, shuning uchun u tannarxdan farq qiladi. Narx ishlab chiqarilgan mahsulotga sarflangan xarajatlarni qoplasa va ma'lum miqdorda foyda keltirsa, u korxonalarning rivojlanishiga imkon yaratadi. Aksincha, agar narx sarflangan xarajatlarni qoplamasa korxona zarar ko'radi, demak rivojlana olmaydi, inqirozga uchraydi va sinadi.

Narx iqtisodiy toifa bo'lib, u tovar birligi qiymatining pul shaklidagi ifodasidir.

Ma'lumki, har bir tovarning qiymati quyidagi uch qismdan iborat bo'ladi:

1. Sarflangan ishlab chiqarish fondlarining qiymati;
2. Muayyan tovarni ishlab chiqaruvchilarning ish haqida (ajratmalari bilan) ifodalangan mehnat sarfi;
3. Qo'shimcha qiymat.

Qiymatning birinchi, ikki qismi har bir korxonada tayyorlangan mahsulotning tannarxini tashkil etadi. Uchinchi qismi korxonaning shu mahsulotni yaratishda jamiyatning sarflangan ijtimoiy zaruriy xarajatlarini qoplash ulushini ifodalaydi (kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, mamlakatni boshqarish, maorif, ilm-fanni rivojlantirish, sog'likni saqlash, ijtimoiy ta'minot va boshqa xarajatlar).

Muayyan turdagi mahsulot birligini ishlab chiqarish tannarxi va jamiyat uchun yaratilgan mahsulot birligidagi qo'shimcha qiymat miqdorining pul shaklidagi ifodasi shu mahsulot birligining bahosidir. Narx shakllanishining ahamiyati faqat qiymatni pul shaklida ifodalash bilan cheklanmaydi.

Masalan, ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar narxlarining yig'indisi yalpi ijtimoiy mahsulot yaratish uchun sarflangan ijtimoiy zaruriy mehnatni ifodalaydi.

Undan tashqari narxlar orqali ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatini baholash tarmoqlarda, ishlab chiqarish birlashmalarida, ayrim korxonalar va ularning tarkibiy bo'linmalarida yalpi tovar va realizatsiya qilinadigan mahsulotlar hajmini aniqlash imkonini beradi.

Narxlar korxonalar, birlashmalar, tarmoqlar ishlab chiqarish - xo'jalik faoliyati natijalarini qiymat orqali baholashda asos bo'ladi. Ular korxonalarning xo'jalik hisobi prinsiplarida ishlashni ta'minlaydi, ularni o'zlarining ta'minotchilari va mahsulotlar iste'molchilari hamda boshqa tashkilotlar hisob-kitob qilishga imkon yaratadi.

Shunday qilib narx, xalq xo'jaligida bir qator muhim vazifalarni bajaradi. Ular quyidagilardan iborat:

narxlar yordamida ijtimoiy zarur mehnat sarflarini hisobga olish va o'lchash vazifasidir, ya'ni tovar qiymatining o'lcham birligidir;

narxlar rag'batlantirish vazifasini bajaradi. Bu vazifa korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, uning sifatini yaxshilash, mahsulot turlarini muntazam yangilash, yangi texnika va

texnologiyani joriy qilish, mehnat unumdorligini oshirish zarurligini taqozo qiladi;

narxlar taqsimlash vazifasini bajaradi. Narx shakli yordamida ijtimoiy mahsulot qiymati va milliy daromadni tarmoqlar yoki hududlar miqyosida, korxonalar o'rtasida, shuningdek ishlab chiqaruvchi va iste'mol qiluvchi korxonalar o'rtasida taqsimlash hamda, qayta taqsimlash ishlari bajariladi;

narxlar xo'jaiik hisobi vazifasini bajaradi. Ular mo'tadil ishlovchi korxonalarda xo'jaiik shartlari bajarilishini ta'minlaydi.

Konchilik ishlariga mansub bo'lgan ishlab chiqarish shart-sharoitlar konchilik sanoatida mahsulot narxini shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi va narxlarni belgilashda quyidagi maxsus hollarni hisobga olishni taqozo etadi.

1. Narxlar, umuman tarmoq bo'yicha ham va bir tarmoq ichida sifat jihatdan bir-biridan farqlanuvchi korxonalarni ekspluatatsiya qilishda ham, ularni qazib olish, boyitish, yuklash va tashish ishlariga sarflangan xarajatlarni to'la qoplashlari shart.

2. Narxlar yoqilg'i va mineral xomashyoni qazib chiqarish va iste'mol qilishda ularga qo'yiladigan talablarni eng oz xarajatlar sarflashni ta'minlovchi ilmiy-texnika taraqqiyoti, mahsulot sifatini oshirish va mehnatni tejash kabi omillarni rag'batlantirishi lozim.

3. Narxlar konchilik sanoati mahsulotlarini ishlab chiqarishning hamma bosqichlarida (qazib olish, boyitish va h.k) ishlarni bajarish texnikasi va tashkil qilish usullarini takomillashtirishni rag'batlantirilishi kerak.

Kon qazib chiqaruvchi korxonani yillik yalpi tushumi quyidagi ifoda orqali aniqlanadi.

$$B = A \cdot K \cdot \Pi$$

Bu yerda =A-korxonani qazib oladigan xomashyo bo'yicha yillik unumdorligi

K-oxirgi mahsulotni chiqish koeffitsiyenti

S-ishlab chiqariladigan oxirgi mahsulotni sotish narxi.

Barcha tovar mahsuloti qazib olinadigan xomashyo massasiga teng bo'lsa, K=1 bo'ladi.

Agar qazib olinadigan xomashyo bir necha qiymati shartlarga bo‘linsa, kirim (tushum) quyidagi ifoda orqali aniqlanadi.

$$V = Ag'(K_1S_1 + K_2S_2 + \dots + K_4S_4)$$

Bu yerda K_1S_1 turli sortlar chiqish koeffitsiyenti
 S_1S_4 -shartlar bo‘yicha narxi

Qazib olinadigan xomashyo qimmatliligi bir necha komponentda iborat bo‘lib, tovar mahsuloti konsentrat bo‘lsa, konsentratni massa bo‘yicha chiqishi quyidagi ifoda orqali aniqlanadi.

$$\Upsilon q(C_\mu - C_k) = (C_k - C_x)$$

Bu yerda C_μ, C_k, C_x -ruda, konsentrat va quyqali komponent o‘rtacha tarkibi.

Konsentratni qayta ishlash natijasida metall olinsa, unda qazib olingan 1 t rudadan metallning chiqishini aniqlaymiz

$$B_M = \gamma\lambda$$

λ -metallurgiya tizimida ajratib olish koeffitsiyenti

Xulosa qilib aytganda konchilik sanoatida narxlar shunday belgilanishi kerakki, ular konchilik korxonalarida tabiiy boyliklar isrofgarchiligiga yo‘l qo‘ymaslikni, mehnat material, energiya resurslaridan to‘la va tejamli foydalanishni ta‘minlasin.

6.7. Narx shakllanishi va ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish

Narx va tariflarining quyidagi turlari muomalaga kirib keldi:

davlat tomonidan belgilanadigan cheklangan narx va tariflar:

korxona va tashkilotlar tomonidan mustaqil belgilanadigan narx va tariflar:

shartnoma (yerkin) narx va tariflar.

Davlat tasdiqlaydigan cheklangan (preyskurant), shartnoma va mustaqil tasdiqlanadigan narxlar (tariflar) olingan mahsulot (bajarilgan) uchun hisob-kitob qilishda foydalaniladi.

Qayd qilingan narx turlari, ularning vazifalari va foydalanishlariga qarab ulgurji, harid, qurilishning smeta qiymati, limit narxlari, chakana narxlar va xizmat ko‘rsatish tariflariga bo‘linadi. Bu narxlar turlarining har biri ayrim ko‘rinishlarga bo‘linadi.

Ulgurji narxlar - davlat korxona va tashkilotlari o‘z mahsulotlarini boshqa davlat yuridik shaxslarga, kooperativ va moddiy-texnika ta‘minoti

tashkilotlariga hamda turli vositachi savdo korxonalariga ko'tarasiga sotadigan baholardir.

Hozir ulgurji narxlar iste'molchilarning roziligi bilan korxonalar va ta'minotchilar tomonidan shartnoma asosida belgilanmoqda.

Shartnoma ulgurji narxlar (tariflar) tayyorlovchilar bilan birga barcha iste'molchilar (aholidan tashqari), shu jumladan, vositachilar (ta'minotchi sotuvchi, harid qilib sotuvchi korxona va tashkilotlar hamda boshqalar) o'rtasida hisob-kitoblar olib borishda qo'shimcha qiymat solig'ini hisobga olgan holda qo'llaniladi. Bu narxlar (tariflar) bozordagi talab va taklifga mahsulotlar xizmatlar sifati va iste'mol xususiyatlariga qarab aniqlanadi.

Bunda mahsulot yetqazib beruvchi bilan iste'molchi o'rtasida xarajatlarni taqsimlanishiga qarab franko-mahsulot jo'natish stansiyasi narxlari, agarda mahsulot ta'minoti bir shahar ichida amalga oshirilsa, franko-mahsulot yetqazib beruvchi korxona ombori narxlari belgilanadi.

Mustaqil belgilanadigan narx va tariflar korxonalar, tashkilotlar, shirkatlar tomonidan ishlab chiqarish-texnik maqsadlarga mo'ljallangan va qishloq xo'jalik mahsulotlariga, xalq iste'mol mollariga va xizmatlariga hamda o'zining ehtiyojlari uchun chiqarilib shaxsiy savdo tarmog'ida sotiladigan mahsulot va xizmatlarga tasdiqlanadi.

Transport xalq xo'jaligining muhim tarmoqlaridan biri hisoblanib, u ishlab chiqarish jarayonini yakunlaydi. Ya'ni ishlab chiqarilgan mahsulotni iste'molchilarga yetqazib beradi.

Hozirgi kunda iqtisodiyotimizda temir yo'l, avtomobil, havo, dengiz va daryo transporti turlaridan keng foydalanilmoqda.

Ko'rsatilgan xizmatlar evaziga to'lanadigan haqlar "tariflar" ko'rinishida amalga oshiriladi. Korxonalar, tashkilotlar, aholiga ko'rsatiladigan turli ishlab chiqarish va noishlab chiqarish yo'nalishidagi xizmatlar uchun to'lanadigan haqni narx tizimida tarif deb ataladi.

Tovarlar va xizmatlar guruhleri va turlariga ko'ra tizimlashtirilgan tariflar to'plamini esa preyskurantlar deyiladi.

Tarif bu-bahoning bir ko'rinishi bo'lib, u tashqi qiyofasi bo'lmagan xizmatlarga belgilanadi. Tariflar belgilashda asosan baho belgilashning umumiy qonuniyatlariga asoslanadi. Tariflar iqtisodiy mazmuniga ko'ra xizmat ko'rsatish xarajatlari, transport tashkilotlari foydasi va qo'shilgan qiymat solig'idan iborat bo'ladi.

Transport tariflari belgilashda har bir alohida olingan transport turi hisobga olinadi.

Narxlarning tabaqalanashi aynan bir xil yoki o'z o'rnini bosuvchi tovarlar narxining bir biridan farqlanishidir. Narxlarning tabaqalanishi nafaqat milliy va hatto jahon doirasida ham yuz beradi.

Bunga 2 ta omil ta'sir etadi.

1. Tovar ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining har xil bo'lishi.
2. Turli joylarda talab va taklif nisbatining har xil bo'lishi.

Talab o'zgarib turganidan narxlar ham tebranib turadi, bir-biridan farqlanadi, lekin bu farq o'ta katta bo'lmaydi, chunki narx o'zining obyektiv asosi-qiymatidan uzoqlashib ketmaydi.

Narxlarning tabaqalanishi mintqa va zona baholarida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Narxlarning tabaqalashuvi bozor iqtisodiyoti uchun tabiiy hol, sababi bozor sharoitida uni sun'iy cheklab bo'lmaydi.

Xalqaro baho qat'iy va katta eksport, import ishlarida sotuvchi va haridorlar o'rtasidagi savdolashuv orqali tashkil topadi. U xalqaro ahamiyatga ega konvertatsiyalangan valyuta (masalan, AQSH dollari) bilan belgilanadi. Bozordagi talab va taklif nisbati, uning qaysi valyuta bilan hisob-kitob qilinishi, savdo bitimi sharti, bahodagi imtiyozlar, tovar ishlab chiqaruvchi mamlakatlar xarajatlari va boshqalar xalqaro qiymatni belgilaydi. Tovar erkin konvertatsiya qilingan valyutaga sotilsa yoki hisob-kitob kliring asosida bo'lsa, qimmat bo'ladi. Kliring—(inglizcha, “tozalash”) tovarlar, qimmatbaho qog'ozlar, xizmatlar uchun o'zaro majburiyat va talablarni hisobga olgan holda naqd pulsiz hisob-kitob qilish tizimini anglatadi.

Banklararo kliring va xalqaro valyuta kliring ko'rinishlari bor:

banklararo kliring banklar o'rtasida hisob-kitoblar o'zaro pul talablarini hisobga olish yo'li bilan bajariladi. Bunda mamlakat ichki hisob-kitoblarida chek va veksel kliringlari qo'llaniladi;

xalqaro valyuta kliringi bunda almashtiriladigan tovarlar ro'yxati, ularning bahosi va yetqazib berish muddatlari belgilangan xalqaro to'lov shartnomalari asosida amalga oshiriladi. Bunda valyuta faqat yetqazib berilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar o'rtasidagi farq miqdoridagina to'lanadi, yoki o'sha tovardan yana qo'shimcha yetqazib beriladi.

NARX—FRANKO. Narx-franko oddiy baho (narx) lardan transport xarajatlarini o'z ichiga olishi bilan farqlanadi.

Tovarlar ishlab chiqaruvchidan narx-franko bilan sotib olinganda, iste'molchi tovarni tashib ketish bilan bog'liq bo'lgan sarflardan xoli bo'ladi.

Tovarlarni yetqazib berish manzili, temir yo'l stansiyasi dengiz va daryo portlari, davlat chegaralari omborlar bo'lishi mumkin.

Ichki bozorda narx-frankoning quyidagi turlaridan keng foydalanilgan.

1. Belgilangan stansiyaga.
2. Jo'natuvchi stansiyaga.
3. Iste'molchi omboriga.
4. Ishlab chiqaruvchi omboriga.

Xalqaro savdoda narx-frankoning SIF, FAS, FOB singari tijorat shartlaridan foydalaniladi.

SIF-(ing. Cost, Insurance, Freight-qiymat, sug'urta, fraxt)-Jahon amaliyotida kop qo'llaniladigan baho turi bo'lib, tovarning ulgurji narxi, uning sug'urtasi va yuklash xarajatlarining umumiyliги asosida belgilanadi. Yuqorida ko'rib o'tganimiz baholarning turlari olib qaralganda, asosan erkin bozor baholarini turli ko'rinishlarining tasniflanishi deb tushunamiz.

FAS-(ing. Free, Alongside, Shi'-bo'yla' erkin)—sotuvchi o'z tovarini kemaga o'z hisobidan eltib va ortib beradi. Bunday bahoda mamlakat ichidagi tushum xarajatlarni o'zida aks ettirib, haridor aytgan yoki belgilagan joygacha tovarni eltib berish bahosi tushuniladi. Bunda sotuvchi tovarini kemagacha (yoki vagongacha) o'z hisobidan yetqazib beradi. Tovar sotish bahosiga yetqazib berish harjatlari ham kiradi.

FOB—(ing. Free on Board—kemada erkin ma'noni anglatadi). Tovar qiymati va uni yuklaguncha bo'lgan xarajatlar asosida bahoning belgilanishi tushunilib, bunda sotuvchi o'z tovari uchun kemaga yoki vagonga yuklash davrigacha javobgar bo'ladi. Sotish narxiga tovar narxi, tashib keltirish va ortib berish xarajatlari kiradi. Bu holatda kemani haridor yollaydi, sotuvchi o'z tovari uchun kemaga yuklash davriga qadar javobgar bo'lib, tovar narxi bevosita tovar qiymati va uni yuklashgacha bo'lgan xarajatlaridan tashkil topadi.

Fraxt to'lovlari. Transport vositalari egasiga yuk yoki passajirlar tashish bo'yicha ko'rsatilgan xizmat uchun belgilangan to'lovdur. Fraxt

tushunchasi odatda barcha transport turlarida yuk tashish jarayonida qo'llanilsa-da, u asosan dengiz transportiga taalluqlidir.

Fraxt yuklarini tushirish, ortish, joylashtirish va tashishni o'z ichiga oladi. Fraxt haqi ichki bozorda yuk tashishda belgilangan tariflar bo'yicha olinsa, tashqi yuk tashishda shartnoma (charter)da kelishilgan tartibda to'lanadi.

Fraxt bozori—bu xalqaro miqyosda yuk tashish yoki foydalanish uchun kemalarni yollash, kema xizmatining oldi-sotdi kelishuvi hisoblanadi. Jumladan, jahon tovar bozorining bir turi hamdir.

6.8. Foydaning iqtisodiy mohiyati

Foyda qo'shimcha mahsulotning bir qismi bo'lib, korxonalarining xo'jaiik faoliyatining eng muhim iqtisodiy ko'rsatkichlaridan iboratdir. Foyda korxona ishining qanchalik samaradorligini ifodalaydi. Foydada xo'jaiikni boshqarish va ishlab chiqarish manbalaridan foydalanish darajasi, ularning sifati va realizatsiya qilish muddatlari o'z aksini topadi.

Foyda ma'lum funktsiya (vazifa)larni bajaradi:

ishlab chiqarish faoliyatining natijasidan olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi, chunki u so'nggi moliyaviy natijani ifodalaydi;

turli darajadagi byudjetlarni shakllantiradi;

xodimlarning manfaatlarini himoya qiladi va bu borada iqtisodiy dastak va stimulyarni o'ynaydi;

ilmiy-texnik, tashkiliy va ijtimoiy ishlarni amalga oshirishga imkoniyat beradi.

Foyda sanoat, tarmoq va korxonaning hamma ishlab chiqarish xo'jalik faoliyati natijalarini umumlashtiruvchi ko'rsatkichdir.

Korxonaning (birlashmaning) umumiy (jami) foydasi balans foyda deb ataladi va quyidagi ifodadan aniqlanadi.

$$F' = F'_1 + F'_2 + F'_3$$

bunda, F'_1 -tovar mahsulotini sotishdan tushadigan foyda;

F'_2 -boshqa realizatsiyalardan olinadigan foyda deb ataluvchi nosanoat tusidagi mahsulot, ilgari va xizmat ko'rsatishlarning realizatsiyasidan tushadigan foyda;

F₃-realizatsiya qilinmaydigan operatsiyalar natijalaridan tushadigan tushumlar.

Konchilik korxonalarida balans foydaning 9/10 qismi tovar holatidagi foydali qazilmalarni sotishdan hosil bo'ladi.

Mahsulotni realizatsiya qilishdan olinadigan foydani quyidagi ifoda bilan aniqlash mumkin.

$$\Pi_p = \sum_{i=1}^n B_i \cdot Q_i - \sum_{i=1}^n T_i \cdot Q_i = \sum_{i=1}^n (B_i - T_i) \cdot Q_i ;$$

bunda: B_i va T_i - mos ravishda korxonaning i turidagi mahsulot birligining shartnoma ulgurji bahosi va to'la tannarxi, so'm:

Q_i - realizatsiya qilinadigan i turidagi mahsulot hajmi, natural birliklarda, $i=1,2,3,\dots,n$ - chiqariladigan mahsulot turi.

Boshqa mahsulotlar yoki xizmatlar realizatsiyasidan olinadigan foyda korxona asosiy ishlab chiqarishga xos bo'lmagan o'zga mahsulotlar (xalq iste'mol mollari, shuningdek qum, gil va boshqalar)ni sotish, korxona balansidagi avto xo'jalik faoliyati, yordamchi xo'jalik mahsulotlarini sotish, o'zga korxonalarga elektr energiya, issiqlik, bug', suv va boshqalarni sotish evaziga hosil bo'ladi.

Realizatsiya qilinmaydigan operatsiyalar natijalaridan keladigan foyda korxona schyotiga iste'molchilar qarzlarni, jarima va boshqa to'lovlar kelib tushishidan tashkil topadi.

Odatda foyda ma'lum kalendar vaqt (oy, kvartal, yil)ga hisoblanadi. Uning miqdorini 1 t qazib chiqariladigan foydali qazilmaga hisoblash mumkin.

Yuqorida keltirilgan ifoda va fikrlardan ko'rinib turibdiki, narxlarning muayyan darajasida mahsulot tannarxi qanchalik kam va uni ishlab chiqarish hajmi qanchalik ko'p bo'lsa, korxona foydasining miqdori shunchalik ko'p bo'ladi. Aksincha, tannarxning oshishi yoki mahsulot chiqarish hajmi qisqarishi miqdorini kamaytiradi.

Korxona foydasining hajmi chiqariladigan mahsulot sifatiga ham bog'liqdir. Chunki yuqori sifatli mahsulot odatda xiyla yuqori ulgurji baholar bilan realizatsiya qilinadi.

Xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyatining moliyaviy natijalari foydaning quyidagi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi:

Mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda (YAF), bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut sifatida aniqlanadi:

$$YAF = SST - MIT,$$

bu yerda: *YAF* – yalpi foyda;

SST – sotishdan olingan sof tushum;

MIT – sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi;

Asosiy faoliyatdan o'lingan foyda – bu mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o'rtasidagi tafovut va qo'shimcha asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar sifatida aniqlanadi:

$$AFF = YAF - DX - BD - BZ,$$

bu yerda:

- *AFF* – asosiy faoliyatdan olingan foyda;
- *DX* – davr xarajatlari;
- *BD* – asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;
- *BZ* – asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar;

Xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (yoki zarar) – bu asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plus moliyaviy faoliyatdan ko'rilgan daromadlar va minus zararlar sifatida hisoblab chiqiladi:

$$UF = AFF + MD - MX,$$

bu yerda:

UF – umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda;

MD – moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

MX – moliyaviy faoliyat xarajatlari;

Soliq to'lagungacha olingan foyda – bu umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda, plus favqulodda (ko'zda tutilmagan) vaziyatlardan ko'rilgan foyda va minus zarar sifatida aniqlanadi:

$$STF = UF + F' - FZ,$$

bu yerda:

STF – soliq to'lagungacha olingan foyda;

F' – favqulodda vaziyatlardan olingan foyda;

FZ – favqulodda vaziyatlardan ko'rilgan zarar;

Yilning sof foydasi – bu soliq toplangandan keyin xo'jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoladi, o'zi daromad (foyda)dan to'lanadigan

soliqni va minus qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to'lovlarni chiqarib tashlangan holda soliqlar to'lagunga qadar olingan foydani ifodalaydi:

$$SF = STF - DS - BS,$$

SF – sof foyda;

DS – daromad (foyda)dan to'lanadigan soliq;

BS – boshqa soliqlar va to'lovlar.

har bir korxona (firma) yashashi va ravnaq to'ishi uchun foyda olishi kerak. Korxona foydani o'z rivojini ta'minlovchi birinchi muhim omil deb biladi. Foydani maksimallashtirish bilan shug'ullanmaydigan korxonaning yashab ketish imkoniyati kam bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan foyda turlaridan tashqari, uning yana bir qancha turlari mavjud:

haqiqiy foyda; o'rtacha foyda; monopol foyda yoki iqtisodiy renta; maksimal foyda.

Haqiqiy foyda – bu haqiqatda hisobot ma'lumotlari, ya'ni haqiqiy xarajatlar asosida aniqlangan foyda hisoblanadi. Bu foyda korxona moliyaviy faoliyatini tashkil etishda asosiy manba bo'lib hisoblanadi.

O'rtacha foyda deganda boshqa hamma korxonalar kabi sarflangan ka'italiga bir xil foyda olish yoki bir xil rentabellikka ega bo'lish tushuniladi. O'rtacha foyda korxona (firma)ning faoliyat ko'rsatayotgan sohada, tarmoqda qolishini ta'minlaydi. Bunday foydaning yuzaga kelishi bozorning uzoq muddatli barqarorlikka yerishganidan dalolat beradi. O'rtacha foydani kopincha iqtisodiy foyda deb ataydilar.

6.9. Rentabellik va uni oshirish yo'llari

Sanoat korxonalarining muhim moliyaviy ko'rsatkichlaridan biri rentabellikdir. Ishlab chiqarish rentabelligi korxona (firma) ishi samaradorligini umumlashtiruvchi ko'rsatkichlardan biridir. U korxonaning daromad olish darajisini ifodalaydi.

1. Sotish rentabelligi deganda har bir sotilgan mahsulot summasiga qancha xarajat qilinganlik darajasi tushuniladi. Demak, bu ko'rsatkich sotilgan mahsulot qiymati bilan ana shu mahsulotni ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni taqqoslash asosida yuzaga keladi. Bunday

koeffitsiyent baholash siyosatidagi o'zgarishlarni va sotilgan mahsulot tannarxini nazorat qilish bo'yicha korxonaning qobiliyatini tavsiflaydi.

Sotish rentabelligini quyidagi ifoda orqali ifodalash mumkin:

$$R_s = \frac{\text{sotilgan mahsulot tannarxi}}{\text{haqiqiy sotilgan mahsulot}}$$

2. Asosiy faoliyat rentabelligi – bu ishlab chiqarishning foydaliligi, natijaliligidir. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarish samaradorligini tavsiflaydi va quyidagicha ifodalanadi:

$$R_a = \frac{\text{mahsulotni sotishdan olingan foyda}}{\text{mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlari (ishlab chiqarish tannarxi)}}$$

3. Asosiy kapital (fondlar) rentabelligi – bu asosiy fondlar va boshqa oborotdan tashqari aktivlarning foydaliligi. U quyidagicha aniqlanadi:

$$R_{ak} = \frac{\text{sof foyda}}{\text{ko'p muddatli aktivlarning qiymati}}$$

4. Aylanma kapitalning rentabelligi – bu aylanma kapitalning foydaliligi, natijaliligi. U har bir so'mli aylanma kapitaldan qanchalik foyda olish mumkinligini ko'rsatadi. Uni quyidagi ifoda asosida aniqlash mumkin:

$$R_a = \frac{\text{sof foyda}}{\text{aylanma ka'italning o'rtacha qiymati}}$$

Rentabellik darajasi ko'rsatkichining yuqori bo'lishi korxona (firma) ixtiyoridagi asosiy va aylanma fondlardan oqilona foydalanilayotganini va korxona (firma)ning ma'lum miqdorda foyda (daromad) olayotganligini ko'rsatadi.

Rentabellik darajasini ko'tarish uchun sanoatning barcha tarmoqlari va korxonalari sotilgan mahsulot hajmini oshirishga, uni ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirishga, ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishlari zarur.

Korxonalarga mahsulot tannarxini kamaytirish va foyda olish yuzasidan topshiriq belgilanar edi. Hozir esa mahsulot tannarxini kamaytirish, realizatsiya qilinadigan mahsulot ko'paytirish va uning sifatini oshirish hisobiga olinadigan foyda miqdorini korxonaning o'zi belgilaydi.

Foydaning mutlaq (umumiy) hajmi korxona ishlab chiqarishi samaradorligini muhim ko'rsatkichidir. Biroq u ishlab chiqarish quvvati bilan farqlanuvchi kattaligi turlicha bo'lgan korxonalar ishlab chiqarish samaradorligini taqqoslab ko'rishga imkon bermaydi, chunki olinadigan mutlaq hajmi sezilarli darajada mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog'liq.

Ayrim korxonalarning ishlab chiqarish samaradorligini baholash uchun foydaning nisbiy ko'rsatkichi bulmish rentabellikdan foydalaniladi.

Sanoatda rentabellikni ikki ko'rinishidan foydalaniladi: Mahsulot rentabelligi, ishlab chiqarish fondlarining rentabelligi.

Mahsulot rentabelligi (R) -mahsulotni sotishdan tushadigan foyda bilan uni ishlab chiqarish va sotish sarf-xarajatlari (tannarx) orasidagi bog'liqlikni aks ettiradi: u joriy xarajatlarning har bir so'miga to'g'ri keladigan foydaning nisbiy (%) miqdorini ko'rsatadi. Bunday ko'rsatkichning qulayligi shundan iboratki, uni barcha mahsulotlar (sotilgan va ishlab chiqarilgan) bo'yicha hamda ayrim mahsulotlarning tannarxi aniq bo'lganligi sababli ularni turlari bo'yicha aniqlash mumkin. Bunda quyidagi ifodadan foydalaniladi:

$$R=F/T \cdot 100\%$$

Biroq bu usul qulayligiga qaramay shu mahsulotni yaratishda faol qatnashgan ishlab chiqarish fondlari hajmini o'zida aks ettirmaydi. Shuning uchun sanoatda korxonaning rentabelligini foyda miqdorini ishlab chiqarish fondlarini o'rtacha yillik miqdoriga nisbati asosida aniqlash usuli ham qo'llaniladi.

Ishlab chiqarish fondlarining rentabelligi (R) quyidagicha aniqlanadi:

$$R=F_{bal}/(F+A) \cdot 100\%,$$

bunda, F_{bal} - balans foyda miqdori, so'm:

F- asosiy fondlarni yillik o'rtacha miqdor, so'm:

A- aylanma mablag'larning me'yorlanuvchi qismi, so'm.

Rentabellik darajasining oshishi korxona ishlari yaxshilanganligi va ishlab chiqarish samaradorligi oshganligini bildiradi. Korxonalarda

rentabellik darajasini oshirishning bir qator usullari bor bo'lib, ulardan eng asosiylari quyidagilar:

konchilik korxonalarida qazib chiqarilgan foydali qazilmalariga yaqinlashtirish;

Mehnat haqi va pirovard Xo'jaiik natijalari o'rtasidagi bog'liqlikni amalga oshirish;

oqilona xo'jaiik yuritish, ya'ni mahsulot birligida mehnat va moddiy resurslar sarf-xarajatlarini muttasil kamaytirib borish;

ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilash va boshqalar.

7-BOB. KONCHILIK KORXONALARI CHIQINDILARI VA ULARNI TARTIBGA SOLISH

7.1. Konchilik sanoati korxonalarining atrof- muhitga ta'siri

Ishlab chiqarish va iste'mol qilish chiqindilaridan ifloslanishdan atrof-muhitni asrash muammosi tabiiy resurslardan oqilona va kompleks foydalanish hamda yanada toza texnologiyalar, ishlab chiqarishlarni tatbiq etish muammosi bilan yaqindan bog'liqdir.

Energetika, rangli va qora metallurgiya, kimyo sanoati va qurilish industriyasi obyektlarida hosil bo'ladigan chiqindilar atrof-muhitni ifloslantiruvchi asosiy manbalari hisoblanadi.

2022-yilda O'zbekistonda sanoat korxonalaridan atmosfera havosiga yillik sanoat tashlamalari miqdori 874 ming tonnani tashkil etdi. Tashlamalarning 360,5 ming tonnasi (40%) – neft va gaz, 200 ming tonnasi (22,8%) – energetika, 185,5 ming tonnasi (21,2%) - metallurgiya, 25 ming tonnasi (2,8%) – qurilish va 103 ming tonnasi (11,7%) boshqa tarmoqlar hisobiga to'g'ri keladi.

Atmosferaga asosiy ta'sir ko'rsatuvchi tarmoqlar issiqlik elektr stansiyalari hamda sement ishlab chiqaruvchi korxonalar hisoblanadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda 12 ta IESlar, shu jumladan, ko'mirga ixtisoslashgan "Angren" va "Yangi Angren" issiqlik elektr stansiyalari faoliyat olib bormoqda. Bundan tashqari, 36 ta sement ishlab chiqaruvchi korxona, 15 ta neft va gazni qayta ishlash hamda 4 ta metallurgiya sanoati mavjud.

Bugungi kunda sanoat korxonalaridan atmosferaga tashlanmalarni kamaytirish maqsadida Vazirlar Mahkamasi tomonidan maxsus dastur qabul qilingan. Uning doirasida 2023-yilga belgilangan 145 ta sanoat korxonalarida 723 ta chang-gazlarni tutib qolish uskunalari ta'mirlash va yangilariga almashtirish ishlari amalga oshirilmoqda.

Ishlab chiqarish va iste'moldan chiqqan chiqindilarning hosil bo'lish yillik hajmi 100 mln. tonnadan ko'poqni tashkil etadi, ulardan 14% dan ko'prog'i zaharli hisoblanadi. Hozirgi kunda chiqindilarning barcha turlari hisobga olib borilmoqda. Misol uchun, sanoat korxonalarida zaharli chiqindilarini hisobga olish Davstatqo'mda ishlab chiqilgan ko'rsatmalar bo'yicha amalga oshirilmoqda: 3-shakl ekologik va zaharli chiqindilar (ZCh) va ikkilamchi materiallar resurslari shakllari (IMR) -ishlab chiqarish

jarayonida xomashyo yo'qotilishi va xavflilar kategoriyasiga kiritilgan chiqindilar. Bu ma'lumotlar Davstatqo'mda umumlashtiriladi va "Zaharli moddalar hosil bo'lishi, foydalanishi va saqlanishi to'g'risida hisobot" nomi bilan byulleten ko'rinishida, O'zbekiston Respublikasida ikkilamchi xomashyoning hosil bo'lishi, foydalanilishi va yetqazib berilishi nomi bilan statistik byulleten ko'rinishida har yilda bosib chiqariladi.

3-shakl - ekologiya shakli bo'yicha hisobotlarda 15 guruh chiqindilar bo'yicha ma'lumotlar keltiriladi, ularning har biri chiqindilarda ma'lum ifloslantiruvchi modda (masalan, xrom, asbest va shu kabilar) miqdori bilan farq qiladi. Bundan tashqari chiqindilar katta hajmlari xavflilik har bir klassida ko'rsatib o'tilmay, "va boshqalar" nomi bilan birlashtiriladi. Ko'rsatilgan hisobotlarda belgilangan shaklda hisobot beradigan katta va o'rta korxonalardan 15-20% ma'lumotlari birlashtirilgan.

Chiqindilar xavfliligi darajasi 4 klasslar bilan baholanadi - o'ta xavflidan tortib kam xavflilarigacha.

Toshkent shahri yirik sanoat markazi hisoblanib (O'zbekistonning YaIM 30%), keng turdagi ishlab chiqarish tuzilmalariga ega - aviasozlik, mashinasozlik, to'qimachilik, kimyo, farmatsevtika, oziq-ovqat, elektrotexnik sanoat, qurilish industriyasi korxonalari va ko'plab boshqalar.

Bugungi kunda shaharda maxsus chiqindi tashish mashinalariga ehtiyoj katta (900 ta) bo'lib, amalda esa bunday mashinalarning faqat 579 tasi yoki kerakligidan 69% ishlab turibdi. Ulardan har kuni taxminan 363 ta yoki mavjud mashinalarning 63% yo'lga chiqadi.

Turar joylalardan maishiy chiqindilarni olib chiqish uchun 20000 dan kop konteynerlar talab etiladi, amalda esa 4500 donaga yaqini mavjud yoki 22,5% ni tashkil etadi. Mana shular hammasi chiqindilar 5-10 kunda bir marotaba olib chiqilishiga olib keldi, qolganlari esa turar joylar oralig'idagi maydonlarda to'planib sanitar-gigiyenik vaziyatni yomonlashtiradi.

Mavjud vaziyatdan kelib chiqib shaharda asosiy strategik-maqсад belgilab olindi - ketma-ketlikni maksimal samarali ishlashini ta'minlash bo'yicha dasturni ishlab chiqish va amalga oshirish:

Strategik maqsadni va dasturni amalga oshirish yo'nalishlarini belgilab olib, Toshkent shahri hokimiyati Respublika hukumati kafolati asosida "Toshkent shahrining sanitariya tozalash tizimini takomillashtirish" loyihasini amalga oshirish bo'yicha IBRD (World Bank

-Jahon banki) va EBRD (Euro‘en Bank- Yevro‘a banki) bilan zayomli bitim imzoladi. Shunday yo‘l bilan 56,3 mln. AQSh dollari miqdorida mablag‘ jamlanib, ulardan:

- a) IBRD zayomi- 24,0 mln. AQSh dollari, 20 yil muddati bilan.
- b) EBRD zayomi-19,2 mln. AQSh dollari, 10 yil muddat bilan;
- v) EBRD granti - 2,1 mln. AQSh dollari;
- g) Toshkent shahri hissasi -11,0 mln. AQSh dollari.

Ilgari mavjud bo‘lgan chiqindilarni to‘plash joyidan doponentlash poligonigacha olib borishni kichiq yuk mashinalari bilan amalga oshirish usuli o‘zining samarasizligini ko‘rsatdi. Shu sababli tender o‘tkazildi va “Hyundai” kompaniyasidan maxsus texnika sotib olindi.

Radioaktiv chiqindilar

Respublikada radioaktiv chiqindilarni ham nazorat qilish ishlari olib boriladi. Toshkent, Andijon, Navoiy, Samarqand shaharlari va Qoraqalpog‘iston Respublikasi va ba‘zi hududlarda chuqur radiometrik tekshirishlar o‘tkazildi. Shaharlar hududlarida radiometrik o‘lchashlar o‘tkazish bilan bir qatorda xalq ta‘limi hududiy bo‘limlari tomonidan tuzilgan ro‘yxat bo‘yicha maktablar va bolalar bog‘chalarida gamma-nurlanish ekspozitsion quvvatini (GEQ) o‘lchash, radon bilan to‘yinganligi lahzali miqdorlarini o‘lchash va simobning yuqori parlari miqdorini o‘lchashlar amalga oshirildi.

Hozirgi kunda tog‘-kon korxonalarida mineral xomashyolardan oqilona va kompleks foydalanishlarini rag‘batlantiruvchi iqtisodiy mexanizm ishlab chiqilmoqda.

Yer ostidan ishqorlashtirish yo‘li bilan uranni qazib olishda radioaktiv chiqindilar deyarli hosil bo‘lmaydi, lekin bungacha tog‘dan qazib olish usuli amalga oshirilgan edi. Mana shu usuldan foydalanish natijasida tog‘ jinslaridan ulkan chiqindilari hosil bo‘lgan va uranni ajratib olishdan keyingi uran va uning ‘archalanish mahsulotlarida yuqori darajada bo‘lgan “qoldiqlari” mavjud. Mana shu chiqindilarni joylashtirilgan yerlarda tabiat muhitiga va shu hududlar yaqinida yashovchi aholiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Zarafshon chap qirg‘og‘ida, Navoiy shahri yaqinida joylashgan gidrometallurgiya zavodi (GMZ-1) NTMK «chiqindilarni saqlash ombori»ning atrof-muhit uchun ma’lum radiatsion xavfi mavjud. Uning

maydoni 630 gektarni tashkil etadi, damba balandligi 15 metrga yetadi. Qoldiqlarni saqlash omboridan 1964-yildan beri foydalanib kelinadi. Hozirgi kunda unda 59,7 ming tonna chiqindilar mavjud. Kattaligi 0,05 mm bo'lgan qoldiqlar qatlamlar Uchquduq, Sugrali, Sobirsoy va boshqa konlarda uran rudasini qayta ishlashdan kelib chiqqan pulpani to'plash yo'li bilan hosil etilgan. Bunday chiqindilar radioaktivligi 90 kbk/kg gacha yetadi, ularning to'plangan dambalardagi gamma-maydon ko'rsatkichi esa 300-500 mkR/soatni tashkil etadi. Qoldiqlar suvlarda qisman singib borishi va ularning yer osti suvlariga tushishi kuzatiladi, bu esa 1,5 km kenglikdagi maydonda mineralizatsiya 2-3 barobar ortishiga, 304 ionlari, xlor, temir, selen va marganes miqdorining ortishiga olib keladi. Shamol eroziyasi hisobiga kartalar va dambalar qiyaliklarining changlashuvi sodir bo'ladi.

2022-yil sanoat korxonalari havoga 874 ming tonna chiqindi chiqardi.

Ularning katta qismi neft-gaz, energetika, metallurgiya korxonalari hisobiga to'g'ri keladi. Vazirlar Mahkamasi 2023-yilda 145 korxonada 723 ta chang-gazlarni tutib qolish uskunalarini ta'mirlab, tashlanmalarni kamaytirmoqchi⁷.

Ekologik keskinlikni kamaytirish maqsadida NTMK "chiqindilarni saqlash ombori" ning atrofida quyidagi tabiatni muhofaza qilish tadbirlari amalga oshirildi: 24 ta suvni chiqarish quduqlaridan iborat drenaj tizimi ishlab turibdi, ularning vazifasi singib chiqqan eritmalarni chiqarib olib, ularni yana zavodga qaytarishdan iborat; chiqindixonalardan Zarafshon daryosiga harakatlanuvchi yer osti suvlari yo'lida qazilgan 108 ta kuzatish quduqlari bo'yicha yer osti suvlarida kimyoviy tarkibning o'zgarishini jadval asosida kuzatish olib boriladi. Radon ajralib chiqishini kamaytirish uchun chiqindixonalar omborini bir qator kartalariga hozirgi kunda uran ishlab chiqarish chiqindilari ustidan oltinni qayta ishlash korxonalari chiqindilari yotqizilmoqda.

O'zbekistonning shimoliy-g'arbidagi Uchquduq shahrida 1961-yildan beri ishlaydigan balanslashtirilgan Uran rudasi omborlari joylashgan. Omborlarda saqlanayotgan radioaktiv chiqindilar hajmi 3 mln. tonnaga yaqinni tashkil etadi. Ushbu yerlarda ekspozitsion doza quvvati

⁷ <https://www.gazeta.uz/uz/2023/10/09/air-pollution/>

10-400 mkR/soatni tashkil etadi. Chiqindilar holatini Navoiy tog‘-kon metallurgiya kombinati (NTMK) mutaxassisleri kuzatib boradilar.

Toshkent viloyati Ohangaron tumani hududida Yangiobod ruda maydoni konida qayta ishlangan radioaktiv chiqindilar 50 kv km ga yaqin maydonni egallagan.

Ular balanslangan ruda va tog‘ qazilmalaridan olingan (shtolnya, shaxta) aralash shinalar, mustahkamlash materiallari va uskunalar uyumlaridan iborat.

Bu yerda to‘plangan ifloslangan materiallarning umumiy hajmi 500 ming kub metrni tashkil etadi. Zararlangan maydon chegarasida gamma-nurlanish tezligi 60-200 mkR/soatni, ba’zida 1500 mkR/soatni tashkil etadi. Asosiy radioaktiv materiallar past radioaktiv chiqindilarga kiradi. Hozirgi kunda bu yerda radioekologik vaziyatni sog‘lomlashtirish ishlari olib borilmoqda, ularni yakunlash 2025-yilga mo‘ljallangan.

Toshkent viloyatida radioaktiv chiqindilarni ko‘mish Respublika punkti joylashgan (RChKR’), bu punkt atrof-muhit uchun juda xavfli obyekt hisoblanadi. 1970-yildan boshlab RChKRP ilmiy tadqiqotchilik institutlarida, tibbiyot muassasalarida va xalq xo‘jaligining boshqa sohalarida hosil bo‘ladigan barcha radioaktiv chiqindilarni ko‘madi. O‘tkazilgan tekshirishlar bo‘yicha sanitar-himoyalash hududi chegarasidan tashqarida RChKRP atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatmasligi aniqlandi.

Namangan viloyati Pop tumanidagi Charkesar 1 va Charkesar 2 uran konlaridan foylanganidan keyingi radioaktiv chiqindilar joylashgan. Radioaktiv materiallar neytral tuproq bilan qoplangan. Ustki qoplamning ba’zi joylari atmosfera yog‘ingarchiliklari tufayli buzilgan.

To‘kilgan chiqindilar yuzasida gamma-maydonining kuchi 300-400 mkR/soatni ko‘rsatadi. Yopilgan shaxtalardan suv oqib chiqadi, o‘zining mikrokomponentlar tarkibi bo‘yicha bu suvlar texnologik eritmalar tarkibiga yaqin bo‘lib, bir qator juda zaharli elementlari mavjud (berilliy, marganes, temir, alyuminiy).

Suvda radionuklidlar miqdori quyidagicha: uran me’yori 9,65 Bk/l bo‘lgan holda 23,4 Bk/l; radon me’yori 80 Bk/l amalda 1433 Bk/l; radiy me’yori 0,94 Bk/l suvda 15,9 Bk/l. Suv oqimining tagidagi cho‘kmalarida ham toksikantlar shunday to‘plami aniqlangan, cho‘kindilarning umumiy alfa faolligi 35-81 ming Bk/kg ga yetadi.

Mazkur obyekt bo'yicha Vazirlar Mahkamasining buyrug'iga asosan 2001 yildan boshlab radiatsion vaziyatni sog'lomlashtirish ishlari olib borilmoqda. Hozirgi kunda hayvonlarning obyektga kirish yo'llarini yopish va shaxtadan chiqadigan suvlarni xavfsiz yerlarga yo'naltirish kabi birinchi navbatdagi ishlar bajarildi.

7.2. O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida

Atrof-muhit ifloslanishi va chiqindilar joylashtirilishini boshqarishning iqtisodiy mexanizmini yanada takomillashtirish, "ifloslantiruvchi to'laydi" tamoyilini amaliyotga yanada kengroq joriy etish hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2030-yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2019-yil 30-oktabrdagi PF-5863-son va "2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida" 2021-yil 3-fevraldagi PF-6155-son farmonlari ijrosini ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi qaroriga asosan atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to'lovlarining obyektlari tasdiqlandi.

Ifloslantiruvchi moddalarni atmosfera havosiga chiqarib tashlash (tashlamalar), oqova suvlarni oqizish (oqovalar)ning normativ va normativdan ortiqcha, avariya holatidagi tashlamalar va oqovalar hamda birvarakayiga tashlamalar, shuningdek, limit bo'yicha va limitdan tashqari joylashtirilgan chiqindilar massasi atrof tabiiy muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun kompensatsiya to'lovlari (keyingi o'rinlarda — kompensatsiya to'lovlari) obyekti hisoblanadi va u o'z ichiga quyidagilarni oladi:

turg'un va ko'chma manbalardan ifloslantiruvchi moddalarni atmosfera havosiga chiqarib tashlash massasi;

ifloslantiruvchi moddalarni suv obyektlariga va joylarning relyefiga oqizish massasi;

O'zbekiston Respublikasi hududida joylashtiriladigan xavfli va xavfsiz chiqindilar massasi;

yuridik shaxslar, shuningdek, yuridik shaxs bo'lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar tomonidan kommunal kanalizatsiya tarmoqlariga ifloslantiruvchi moddalarning normativdan ortiqcha oqizilgan massasi.

Quyidagilar kompensatsiya to'lovi obyektlari hisoblanmaydi:

maxsus saqlanayotgan va har xil turdagi maxsus jihozlangan to'plash joylarida joylashtiriladigan xomashyo resurslari razryadiga tegishli bo'lgan balansdan tashqari rudalar;

maxsus ajratilgan maydonlarda vaqtincha (olti oygacha) joylashtirilganligi to'g'risidagi hisob-kitoblar asosida hujjatlashtirilgan va so'ngra ikkilamchi xomashyo sifatida foydalaniladigan ishlab chiqarish chiqindilari;

texnika ekinlari va o'simliklarini sug'orish uchun belgilangan tartibda foydalaniladigan tozalangan oqova suvlar;

ajratilgan yerda joylashtiriladigan, kon sanoatining kon yuzini ochishdagi va qorishma jinslar;

konlarning ishlatilgan qatlamlariga qaytariladigan, shuningdek, qatlamdagi bosimni ushlab turish uchun haydaladigan yer osti yo'ldosh qatlam suvlari;

foyдали qazilmalar xomashyo resurslari sifatida maxsus jihozlangan chiqindi saqlash shoxobchalarida joylashtirilganligi to'g'risidagi hisob-kitoblar asosida hujjatlashtirilgan va keyinchalik (uzog'i bilan ikki yil davomida) qayta ishlanadigan kon qazish sanoati chiqindilari;

mineral o'g'itlar va iqtisodiyot tarmoqlari uchun mahsulotlar ishlab chiqarish uchun xomashyo resurslari sifatida joylashtirilganligi to'g'risidagi hisob-kitoblar asosida hujjatlashtirilgan, keyinchalik (uzog'i bilan besh yil davomida) qayta ishlanadigan hamda maxsus jihozlangan saqlash joylari (uyumlar)da joylashtiriladigan fosforli o'g'itlar (fosfogips) ishlab chiqarish chiqindilari.

Quyidagilar O‘zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to‘lovchi subyektlar hisoblanadi:

O‘zbekiston Respublikasi hududida ifloslantiruvchi moddalar tashlamalarini atrof tabiiy muhitga chiqarib tashlovchi, oqova suvlarni oqizuvchi va chiqindilarni joylashtiruvchi yuridik shaxslar;

yuridik shaxslar, shuningdek, yuridik shaxs bo‘lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi hamda shaharlar va boshqa aholi punktlari kommunal kanalizatsiya tarmoqlariga ifloslantiruvchi moddalarni normativdan ortiqcha oqizuvchi jismoniy shaxslar.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti mablag‘laridan moliyalashtiriladigan tashkilotlar O‘zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to‘lovchi subyektlar hisoblanmaydi.

Budjet tashkilotlari mazkur Nizomga muvofiq o‘zlarining asosiy faoliyatidan tashqari va atrof tabiiy muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatish bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa faoliyat bilan shug‘ullanganda, undan olingan daromad manbalari hisobidan kompensatsiya to‘lovlari to‘laydilar.

Atrof tabiiy muhitni belgilangan me’yor darajasida ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun I — IV toifalarga mansub kompensatsiya to‘lovchi subyektlar tomonidan to‘lanadigan kompensatsiya to‘lovining miqdori quyidagi ifoda bo‘yicha hisoblanadi:

$$P=(Mn* R * BHM):Bk,$$

bunda:**P** — atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to‘lovi summasi, so‘mda;

Mn — atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarib tashlash, oqizish va chiqindilarni tasdiqlangan ekologik normativlar doirasida joylashtirish massasi, tonna va kilogrammlarda;

R — atrof tabiiy muhitga chiqarilgan, oqizilgan ifloslantiruvchi moddalar va joylashtirilgan chiqindilarning bir tonnasi uchun belgilangan bazaviy hisoblash miqdoriga nisbatan koeffitsiyentlardagi bazaviy stavka;

BHM — bazaviy hisoblash miqdori, so‘mda;

Bk — ifloslantiruvchi moddalar atrof tabiiy muhitga chiqarib tashlanishiga, oqizilishiga va chiqindilar joylashtirilishiga tasdiqlangan normativlar (limitlar) ko‘paytirilganligi (kamaytirilganligi) uchun

baravarlik koeffitsiyenti. Normativ va amaldagi massa o'rtasida baravarlik holati kattasi kichigiga bo'lingan holda baravarlik koeffitsiyenti aniqlanadi.

Bk quyidagi bog'liqlikda aniqlanadi.(9-jadval)

9-jadval

Ifloslantiruvchi moddalar atrof tabiiy muhitga chiqarib tashlanishiga, oqizilishiga va chiqindilar joylashtirilishiga tasdiqlangan normativlar (limitlar) ko'paytirilganligi (kamaytirilganligi) uchun baravarlik koeffitsiyenti.

T/r	Ifloslantiruvchi moddalarni atrof-muhitga chiqarib tashlash, oqizish va chiqindilarni joylashtirish massasi tasdiqlangan ekologik normativlardan ortiq (kam) bo'lgan	Ifloslantiruvchi moddalarni atrof tabiiy muhitga chiqarib tashlash, oqizish va chiqindilarni joylashtirishda tasdiqlangan ekologik normativlar (limitlar)dan oshirib yuborilganligi (kamaytirilganligi) uchun baravarlik koeffitsiyenti ko'rsatkichlari (Bk)
1.	1,0 dan 1,0009 gacha	1,0
2.	1,001 dan 1,049 gacha	1,2
3.	1,05 dan 1,059 gacha	2,2
4.	1,06 dan 1,1 gacha	2,5
5.	1,11 dan 1,2 gacha	3,4
6.	1,21 dan 1,3 gacha	4,4
7.	1,31 dan 1,5 gacha	6,0
8.	1,51 dan 1,8 gacha	8,0
9.	1,81 dan 2,0 gacha	10,0
10.	2,1 dan 2,2 gacha	11,5
11.	2,21 dan 2,4 gacha	13,0
12.	2,41 dan 2,6 gacha	14,0
13.	2,61 dan 2,8 gacha	15,0
14.	2,81 dan 3,1 gacha	16,5
15.	3,11 dan 4,5 gacha	17,5
16.	4,51 dan 5,0 gacha	18,5
17.	5,0 dan ortiq	20,0

Ifloslantiruvchi moddalarning atrof tabiiy muhitga chiqarib tashlanishi, oqizilishi va chiqindilarni joylashtirishning tasdiqlangan ekologik normativlari ko'paytirilganligi uchun baravarlik koeffitsiyenti ifloslantiruvchi moddalarni chiqarib tashlash, oqizish va chiqindilarni

joylashtirishning amaldagi massasi har bir modda bo'yicha alohida tasdiqlangan ekologik normativlarga nisbati sifatida belgilanadi.

Ifloslantiruvchi moddalar atrof tabiiy muhitga chiqarib tashlanishi, oqizilishi va chiqindilarni joylashtirishga oid tasdiqlangan ekologik normativlar kamaytirilganligi uchun baravarlik koeffitsiyenti ifloslantiruvchi moddalarni chiqarib tashlash, oqizish va chiqindilarni joylashtirishning amaldagi massasi har bir modda bo'yicha alohida tasdiqlangan normativlarga nisbati sifatida belgilanadi.

Atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi, chiqindilar joylashtirilganligi bo'yicha belgilangan me'yorlardan ortiq holatlar aniqlanganda, to'lanadigan kompensatsiya to'lovining miqdori quyidagi ifoda bilan hisoblanadi:

$$P = (M_n * R * BHM) + (M_{no} * R * BHM * B_k),$$

bunda:

P — atrof-muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to'lovi summasi, so'mda;

M_n — atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarib tashlash, oqizish va chiqindilarni tasdiqlangan ekologik normativlar doirasida joylashtirish massasi, tonna va kilogrammlarda;

M_{no} — ifloslantiruvchi moddalarni tasdiqlangan ekologik normativdan ortiqcha hajmda atrof tabiiy muhitga chiqarib tashlash, oqizish va chiqindilarni joylashtirish, tonna yoki kilogrammlarda;

R — bazaviy stavka;

BHM — bazaviy hisoblash miqdori, so'mda;

B_k — baravarlik koeffitsiyenti.

Ifloslantiruvchi moddalarni chiqarib tashlash, oqizish, chiqindilarni joylashtirishning amaldagi massasi uchun ekologik normativlarni tasdiqlamagan holda atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun kompensatsiya to'lovi summasi quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanadi:

$$P = (M_f * R * BHM) * Sh_k$$

bunda:

M_f — atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarib tashlash, oqizish va chiqindilarni joylashtirishning haqiqiy massasi;

R — bazaviy stavka;

BHM — bazaviy hisoblash miqdori, soʻmda;

Shk — shartli koefitsiyent, yaʼni ushbu belgi ostida korxonaning toifasidan kelib chiqqan holda ushbu Nizomning 11-bandida keltirilgan koʻrsatkichdagi koefitsiyentlar qoʻllanilgan hisoblash ishlari amalga oshiriladi.

Kompensatsiya toʻlovi summasini hisoblash uchun quyidagilar qoʻllaniladi:

atrof tabiiy muhitga chiqariladigan ifloslantiruvchi moddalar tashlanmalari massasiga doir aniq maʼlumotlar;

atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarib tashlash, oqizish va chiqindilarni turlariga koʻra joylashtirishning hisobini yuritish boʻyicha dastlabki maʼlumotlar;

kompensatsiya toʻlovchi subyektlar tomonidan tabiatni muhofaza qilish sohasida belgilangan shakllarga muvofiq har yili taqdim etiladigan davlat statistik hisobotlari asosidagi aniq maʼlumotlar;

ifloslantiruvchi manbalarda uskuna-jihozlar vositasida bajarilgan ekologik nazorat, atrof-muhit monitoringi natijalari maʼlumotlari.

Hisobot davrida atrof tabiiy muhitga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarib tashlash, oqizish va chiqindilarni joylashtirishning haqiqiy massasini aniqlash mumkin boʻlmasa, shuningdek, ekologik normativlar tasdiqlanmagan taqdirda, ularning massasi ishlab chiqarishning texnologik reglamenti boʻyicha kutilayotgan yillik massadan kelib chiqib hisoblanadi.

Bunda I va II toifalarga mansub kompensatsiya toʻlovchi subyektlar uchun 20 (yigirma), III va IV toifalarga mansub kompensatsiya toʻlovchi subyektlar uchun 10 (oʻn) shartli koefitsiyentlar qoʻllaniladi.

Kon sanoatida foydali qazilma konlarining yuzasini ochish natijasida chiqarilgan xavfsiz togʻ jinslari massasini normativda va normativdan ortiqcha (limitdan ortiqcha) miqdorda vaqtincha ajratilgan maydonlarga joylashtirganlik uchun ushbu Nizomga muvofiq kompensatsiya toʻlovi toʻlanadi.

Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining .2022 yil 25 avgustdagi “Kon-metallurgiya sanoati sohasida ekologik talablarni va atrof-muhit muhofazasi meʼyorlarini xalqaro standartlar asosida belgilash chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi 474-son Qarori qabul qilindi.

Ekologiya qo‘mitasi, Iqtisodiy taraqqiyot vazirligi va boshqa mas’ul davlat organlariga quyidagi vazifalar yuklatilgan:

kon-metallurgiya sanoatida ekologik talablarni va atrof-muhit muhofazasi me’yorlarni xalqaro “yashil iqtisodiyot” maqsadlariga erishish indeksi (Global Green Growth Index) asosida jahondagi o‘nta eng yaxshi mamlakat darajasiga yetkazish;

kon-metallurgiya sanoati korxonalarida kam chiqitli va resurslarni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish, tabiatni muhofaza qilish hamda tabiiy resurslarni qayta tiklashda samara beruvchi faoliyatni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash;

kon-metallurgiya sanoati korxonalarida xalqaro standartlar asosida bosqichma-bosqich shaffof va samarali ekologik menejment tizimini joriy etishga qaratilgan eng maqbul tartibga solish siyosatini yuritish.

Kon-metallurgiya sanoati sohasida ekologik talablarni va atrof-muhit muhofazasi me’yorlarini xalqaro standartlar asosida belgilash dasturi tasdiqlangan. Dastur o‘ziga aniq chora-tadbirlarni qamrab olgan bo‘lib, unda ikkita asosiy yo‘nalish belgilangan:

atrof-muhitga chiqariladigan ifloslantiruvchi moddalar ekologik talablar doirasidan oshmasligini ta’minlash;

kon-metallurgiya sanoati korxonalarida ilg‘or xorijiy tajribadan kelib chiqib ekologik menejment tizimini joriy etish.

“Navoiy KMK”, “Olmaliq KMK” va “O‘zmetkombinat” aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatlarini 2023-yil 1-iyulga qadar xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish maqsadida ularga quyidagi vazifalar yuklatilmoqda:

Global tashabbuskorlik hisoboti hamda Atrof-muhit, ijtimoiy va boshqaruv tartibi asosida uzoq muddatli ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish strategiyasini ishlab chiqish; “yashil mahsulot” ishlab chiqarishni kengaytirish; tadqiqotlar, hamkorlik kelishuvlari va innovatsion yechimlar orqali bioxilma-xillikka salbiy ta’sir oldini olish va kamaytirish;• suvni tejash maqsadida aylanma suvlardan keng foydalanish ishlarini jadallashtirish va u bilan bog‘liq muhim samaradorlik ko‘rsatkichlarini ishlab chiqish; atmosfera havosiga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarishni keskin kamaytirishga erishish.

7.3. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni nazorat qilish va boshqarishda davlat organlarining o'рни

O'zbekiston Respublikasida tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi munosabatlar O'zbekiston Respublikasining yer, suv, o'rmon, yerosti boyliklari to'g'risidagi, atmosfera havosi, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish hamda ulardan foydalanish to'g'risidagi qonunlari va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Tabiatni muhofaza qilishdan maqsad: – inson salomatligi uchun, ekologik muvozanatni saqlash uchun, respublikani samarali va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish manfaatlarini yo'lida tabiatdan oqilona va uni ishdan chiqarmaydigan qilib foydalanish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish – jonli tabiatning turlari va genetik fondi boyligini saqlab qolish;

- ekologiya tizimlari, landshaftlar va noyob tabiat obyektlari xilma-xilligini saqlab qolish;
- ekologiya xavfsizligini ta'minlash;
- tabiat obyektlari bilan bog'liq madaniy merosni asrab qolishdir.

O'zbekiston Respublikasining istiqlol yillarida mamlakat bo'ylab atrof-muhit va ekologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha muhim ahamiyatga ega huquqiy, tashkiliy, ijtimoiy va iqtisodiy chora-tadbirlar ishlab chiqildi hamda amalga oshirildi.

Atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish sohasidagi munosabatlarni bevosita tartibga soluvchi 15 dan ziyod qonun, tabiiy resurslarning ayrim turlaridan foydalanish mexanizmlari va shartlari, shuningdek, davlat ekologik ekspertizasini amalga oshirish, turli toifadagi qo'riqlanadigan hududlarni tashkil qilish va ulardan alohida foydalanish rejimini o'rnatish tartib-taomillari va boshqa masalalarni belgilab bergan 30 dan ortiq me'yoriy-huquqiy hujjat qabul qilindi va faoliyat doirasida amal qilmoqda. Atrof-muhit va ekologiya sohasida qabul qilingan hujjatlar atrof-muhit obyektlarining ifloslanish darajasini ma'lum darajada kamaytirish, qo'riqlanadigan tabiiy hududlar tizimini rivojlantirish, xalqaro tashkilotlarni milliy ekologik muammolarni hal etishga jalb qilish imkonini berdi. Shu bilan birga, atrof-muhit muhofazasi sohasida amaldagi davlat boshqaruvi tizimi va nazorati

bo'yicha o'tkazilgan tahlil bir qator kamchilik va muammolar borligini ko'rsatdi,

xususan:— chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasida jismoniy va yuridik shaxslar, maxsus vakolatli davlat organlar tashkilot va korxonalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi hamda nazorat qiluvchi yagona davlat organining mavjud emasligi;

— Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining Vazirlar Mahkamasiga bo'ysunish tartibining huquqiy asoslari yo'qligi tufayli atrof-muhit muhofazasi sohasida idoralararo to'laqonli hamkorlik qilish va bu boradagi vazifalarni amaliy jihatdan hal etish imkoni yo'qligi;

— atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanish sohasidagi ekologik, sanitariya me'yor va talablarini buzganlik uchun qonunchilikda nazarda tutilgan ma'muriy jazo choralarining yetarli emasligi va samarasi pastligi;

— Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasining chiqindilar bilan ishlash sohasidagi vakolatlari faqat ishlab chiqarish chiqindilarini nazorat qilish bilan cheklangan edi. Qo'mitaning amaldagi tashkiliy tuzilishi va shtatlar birligi unga yuklatilgan vazifalarni sifatli va to'liq hajmda amalga oshirish imkonini bermayapti. Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta tiklash, chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish sohasidagi davlat siyosatining samarali amalga oshirilishini ta'minlash, bu yo'nalishdagi davlat boshqaruvi va nazorat tizimini takomillashtirish maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-apreldagi "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi 5024- sonli Farmoni qabul qilindi.

Farmonda O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga bo'ysunuvchi va hisobot beruvchi O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi faoliyatini takomillashtirish masalalari belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 21-aprelda imzolangan "Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasida davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi PF- 5024-son farmoniga muvofiq quyidagi tuzilmalar tashkil etilishi belgilandi:

Birinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo‘mitasi, viloyatlar va Toshkent shahar ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmalarining markaziy apparatlarida Chiqindilarning hosil bo‘lishi, ularni to‘plash, saqlash, tashib ketish, utilizatsiya qilish, qayta ishlash, ko‘mish va realizatsiya qilish bo‘yicha nazorat inspeksiyalari;

ikkinchidan, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish qo‘mitasi, viloyatlar ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish boshqarmalari huzurida “Toza hudud” davlat unitar korxonalari va mamlakatimiz shaharlarida, shuningdek, tuman hokimliklari huzuridagi obodonlashtirish boshqarmalarining chiqindilarni olib ketish bo‘yicha xizmat ko‘rsatadigan uchastkalari negizida ularning filiallari;

uchinchidan, tabiatni muhofaza qilish respublika va mahalliy jamg‘armalari negizida Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va chiqindilar bilan bog‘liq ishlarni amalga oshirish bo‘yicha jamg‘arma tashkil etiladi, jamg‘arma mablag‘lari birinchi navbatda atrof-muhitni muhofaza qilish tadbirlariga, jumladan, chiqindilar bilan bog‘liq ishlarga va bioresurslarni saqlash va qayta tiklashga, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza va monitoring qilish sohasida ilmiy-tadqiqot ishlarini o‘tkazishga, targ‘ibot va ma‘rifiy ishlarni tashkil etishga, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish sohasidagi mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlashga yo‘naltiriladi;

to‘rtinchidan, O‘zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining Hayvonot va o‘simliklar dunyosini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish respublika inspeksiyasi O‘zbekiston Respublikasi Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish davlat qo‘mitasining Bioxilma-xillik va muhofaza etiladigan tabiiy hududlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishni nazorat qilish inspeksiyasi etib qayta tuziladi va uning hududiy inspeksiyalari tashkil qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Atmosfera havosini muhofaza qilish to‘g‘risida”, “Chiqindilar to‘g‘risida”, “O‘simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida”, “Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to‘g‘risida” va “Davlat ekologik ekspertizasi to‘g‘risida”gi qonunlarining yangi tahririni ishlab chiqishda qo‘mita tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish masalalari qo‘mitasi, ekoharakat deputatlar guruhi a‘zolari bilan yaqindan hamkorlik ishlari amalga oshirildi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИ ВА ҚОНУНЛАРИ

1.1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Mazkur yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 2023-yil 30-aprel kuni o‘tkazilgan O‘zbekiston Respublikasi referendumida umumxalq ovozi berish orqali qabul qilingan. <https://lex.uz/docs/6445145>.

1.2. Yer boyliklari to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. Yangi tahrir, 2002 yil.

II. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTINING QARORLARI VA FARMONLARI, VAZIRLAR MAHKAMASINING QARORLARI

2.1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-yanvardagi “Tog‘-kon-metallurgiya sanoati korxonalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 4124-son Qarori.

2.2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarda Yangi O‘zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”gi 60-sonli Farmoni.

2.3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 21 apreldagi” Kon-metallurgiya sanoati va unga bog‘liq sohalarni rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 5083-son Qarori.

2.4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021- yil 24 iyundagi “Geologiya sohasiga investitsiyalarni faol jalb etish, tarmoq korxonalarini transformatsiya qilish va respublika mineral-xomashyo bazasini kengaytirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi 5159-son Qarori.

2.5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 4-avgustdagi “Geologiya, konchilik, metallurgiya va misni qayta ishlash tarmoqlarini uzoq muddatli rivojlantirish strategiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi 498-son Qarori.

2.6. “Kon-metallurgiya sanoati sohasida ekologik talablarni va atrof muhit muhofazasi me‘yorlarini xalqaro standartlar asosida belgilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 25 avgustdagi 474-son Qarori.

2.7."Yer qa'ri uchastkalaridan foydalanish huquqi uchun ruxsatnomalar berish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2022-yil 25 martdagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 133-son Qarori.

III. DARSlikLAR, O'QUV QO'LLANMALAR

3.1.Алимходжаев С.Р.Якубова Д.М., Хашимова С.Н. Экономика горной промышленности, Т.:Таш ГТУ, 2014,-160с (1-часть)

3.2.Якубова Д.М., Хашимова С.Н. Экономика горной промышленности, Т.:Таш ГТУ, 2014,-156 с(2-часть)

3.3.Хашимова С. Н., Мирсаидова Ш. А. Экономика геодезии и кадастровых работ. Учебник. –Т: "Ma'rifat", 2023. 192 стр.

IV.INTERNET SAYTLARI

4.1.www.gov.uz – Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали.
www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

4.2.www.economist.com

4.3.www.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi xukumat portali.
www.lex.uz– O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.

4.4.<https://www.un.org>

4.5. <http://www.unep.org>

4.6.. <http://unfccc.int/resource>

4.7. <https://www.ilo.org>

4.8. <http://worldbank.org>

4/9. <https://www.ifc.org>

4.10. <http://www.oecd.org>

4.11. <https://yearbook.enerdata.net>

MUNDARIJA

	KIRISH	3
1 BOB	KORXONALARNING TA'RIFI VA TURLARI	5
1.1.	Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanishi	5
1.2.	Konchilik korxonalari va ularning o'ziga xos xususiyatlari	10
2-BOB.	YER OSTI BOYLIKLARINI MUHOFAZA QILISH VA MINERAL XOMASHYOLARDAN FOYDALANISH	18
2.1.	Mineral xomashyo resurslaridan foydalanishning umumiy ahvoli	18
2.2.	Yer osti boyliklaridan foydalanishning umumiy Qoidalari	25
2.3.	Konchilik munosabatlarining davlat tomonidan tartibga solinishi	28
2.4.	Yer qa'ridan foydalanish	33
3-BOB.	MINERAL XOMASHYO RESURSLARINI IQTISODIY BAHOLASHNING ASOSIY TUSHUNCHALARI	38
3.1.	Umumiy geologik iqtisodiy baholash tushunchalari	38
3.2.	Kon qazib olish korxonasi foydali qazilma zaxiralarini sanoat mineral qyosida o'zlashtirish	41
3.3.	Ekologik boshqaruv tizimlari	43
4-BOB.	KONCHILIK SANOATI KORXONALARINING ISHLAB CHIQARISH RESURSLARI	46
4.1.	Ishlab chiqarish fondlarining iqtisodiy mohiyati va ularning strukturasi	46
4.2.	Sanoat korxonalarida nomoddiy aktivlar	49
4.3.	Asosiy ishlab chiqarish fondlarini hisobga olish va baholash	50
4.4.	Asosiy fondlarning yemirilishi	53
4.5.	Amortizatsiya me'yori va uning miqdorini belgilovchi omillar	58
4.6.	Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari	62
4.7.	Aylanma fondlar haqida tushunchalar, ularning tarkibi va strukturasi	64
4.8.	Me'yorlashtiriladigan va me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar	68
4.9.	Kadrlar siyosati va uning sanoat taraqqiyotidagi roli	70
4.10.	Konchilik sanoati kadrlarining tarkibi va strukturasi	71
4.11.	Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash	75
4.12.	Ishlab chiqarishni tashkil etish	79

5-BOB.	MEHNAT UNUMDORLIGINI, KADRLAR, ISH HAQI	80
5.1.	Mehnat unumdorligining iqtisodiy mohiyati	80
5.2.	Mehnat unumdorligini aniqlash usullari	81
5.3.	Mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlari	86
5.4.	Ish haqi va uning iqtisodiy mohiyati	90
5.5.	Tarif tizimi	92
5.6.	Ish haqining shakllari va tizimlari	98
6-BOB.	KONCHILIK SANOATIDA ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARI	102
6.1.	Mahsulot tannarxi tug'risida tushuncha	102
6.2.	Tannarx ko'rinishlari	104
6.3.	Tannarxni tashkil qiluvchi xarajatlar tasnifi	105
6.4.	Konchilik sanoatida tannarx darajasi, strukturasi va dinamikasi	106
6.5.	Tannarxni kamaytirish manbalari va yo'llari	110
6.6.	Mahsulot narxi va ishlab chiqarish hajmi to'g'risida tushuncha	111
6.7.	Narx shakllanishi va ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish	114
6.8.	Foydaning iqtisodiy mohiyati	118
6.9.	Rentabellik va uni oshirish yo'llari	121
7-BOB.	KONCHILIK KORXONALARI CHIQINDILARI VA ULARNI TARTIBGA SOLISH	125
7.1.	Konchilik sanoati korxonalarining atrof-g'muhitga ta'siri	125
7.2.	O'zbekiston Respublikasi hududida atrof tabiiy muhit ifloslantirilganligi va chiqindilar joylashtirilganligi uchun to'lovlar tizimini takomillashtirish to'g'risida	130
7.3.	Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishni nazorat qilish va boshqarishda davlat organlarining o'rni	136
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	140

XASHIMOVA S.N.

KONCHILIK SANOATI

IQTISODIYOTI

MONOGRAFIYA

Muharrir Z.N.Buranov

Bosishga ruxsat etildi 19.04.2024y. Bichimi 60X84 ¹/₁₆.
Bosma tabog'i 9,0. Shartli bosma tabog'i 9,0. Adadi 10 nusxa.
Buyurtma № . Bahosi kelishilgan narxda.
“Ma’rifat” nashriyoti. Toshkent, Salorbo‘yi kochasi, 35A.
O‘zbekiston Milliy universiteti bosmaxonasida bosildi.
Toshkent, Talabalar shaharchasi, O‘zMU.